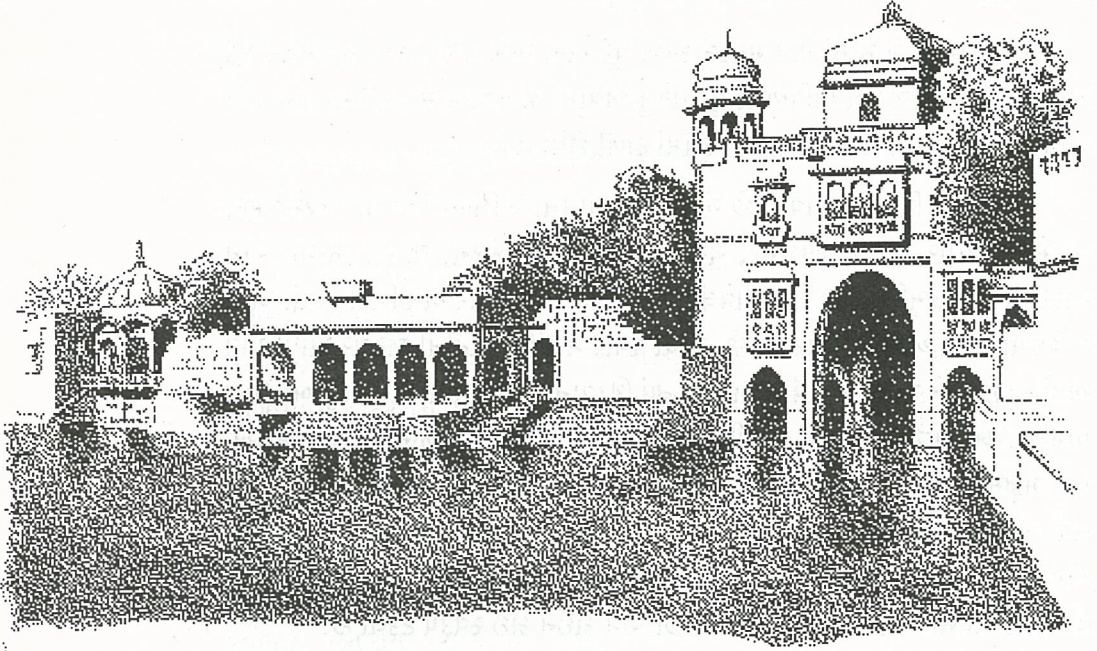

કૂવા અને અન્ય સ્ત્રોત છે. એમાં નળ, ટ્યૂબવેલ જેવી નવા જમાનાની સુવિધાઓ તો ઓછી જ છે. સમજાતું નથી કે ૧.૭૩ ટકા ગામનો શો અર્થ થાય છે. પાણ આ સિમાંત જિલ્લાનાં ૫૧૫ ગામોમાંથી 'આટલા જ' ગામોમાં વીજળી પહોંચી છે. એનો અર્થ એમ

થયો કે વીજળીથી નહીં પાણ મોટ ભાગે ટ્યૂબવેલ, ડીઝલ પંપથી ચાલે છે. તેલ બહારથી દૂરથી આવે છે. તેલનું ટેંકર ન આવે તો પંપ નહીં ચાલે, છેવટે પાણી નહીં મળી શકે. સઘળું સમુસુતર ચાલે તો પાણ ટ્યૂબવેલનાં જલસ્તર ઘટવાનાં જ. એને જ્યાં છે ત્યાં અટકાવવાનો કીમિયો આપણી પાસે અત્યારે તો ઉપલબ્ધ નથી.

એકવાર ફરીથી એ જ વાત કરીએ કે મરુભૂમિના સૌથી વિકટ વિસ્તારમાં ૯૯.૭૮ ટકા ગામોમાં પીવાના પાણીની સમુચિત વ્યવસ્થા છે, અને પોતાના પગ પર છે. આની સામે આપણે એ સુવિધાઓને પાણ જરા સર ખાવીએ કે જેને પહોંચાડવી નવા સમાજની નવી સંસ્થાઓની -સરકારની મૂળભૂત ફરજ માનવામાં આવે છે પાકી સડકોથી અત્યાર સુધી માત્ર ૧૯.૦૦ ટકા ગામો જોડાઈ શક્યાં છે, ટપાલની સુવિધા ૩૦ ટકા સુધી જ પહોંચી છે. આરોગ્ય સુવિધા માત્ર ૯ ટકા અને આ બધાની સરખામણીએ શિક્ષણ સુવિધા થોડી સારી છે ૫૦ ટકા ગામોમાં સુધી. ફરીથી પાણી ઉપર આવીએ ૫૧૫ ગામોમાં ૬૭૫ કુવા અને તળાવો છે જેમાંથી તળાવોની સંખ્યા ૨૯૪ છે.

જેને નવા જમાનાના લોકોએ નિરાશાનું ક્ષેત્ર મળ્યું તો સરહદને છે કે પાકિસ્તાનથી થોડું પહેલાં 'આસૂતાલ' એટલે કે આશાનું તળાવ આવેલું છે. જ્યાં ઉષ્ણતામાન ૫૦° પહોંચી જાય છે ત્યાં 'શીતલાઈ' એટલે કે શીતલ તલાઈ આવેલી છે. અને જ્યાં વાદળો સૌથી વધારે છેતરે છે ત્યાં 'બદરાસર' એટલે કે વાદળાનું સરોવર આવેલું છે. આના પરથી એવું જરા પણ કહેવાનું નથી કે અહીં પાણીની મુશ્કેલી નથી. પરંતુ અહીં સમાજે એ મુશ્કેલીનાં રોદાણાં ન રોયાં. એમાણે એ કઠણાઈને થોડી સરળ બનાવવાની તૈયારી કરી અને એમાંથી જ એમાણે પોતાને એવી રીતે સંગઠિત કર્યા કે એક બાજુ પાણીના એકેએક ટીપાનો સંગ્રહ કર્યો અને બીજી બાજુએ સંચિત પાણીનો ઉપયોગ ખૂબ જ કરકસર અને સમજપૂર્વક કર્યો.

સંગ્રહ ને કરકસરના આ સ્વભાવને સમજી ન શકવાનારા ગેઝેટિયર અને જેનું તેઓ પ્રતિનિધિત્વ કરે છે એ રાજ્ય અને સમાજને આ ક્ષેત્ર, 'વેરાન, બીભત્સ, સ્ફૂર્તિહીન અને નિર્જીવ' દેખાય છે. પણ ગેઝેટિયરમાં આ બધું લખવાનારો પણ જ્યારે ઘડસીસર પહોંચ્યા તો પોતે ભૂલી જાય છે કે પોતે મરુભૂમિમાં આવ્યા છે.'

કાગળ પર પર્યટનના નકશામાં જેવડું મોટું શહેર જેસલમેર છે, લગભગ એટલું જ મોટું ઘડસીસર તળાવ છે. નકશાની માફક મરુભૂમિમાં પણ બંને એકબીજાની પડખોપડખ ઊભાં છે વિના ઘડસીસર જેસલમેરનું અસ્તિત્વ જ ન હોય ! લગભગ ૮૦૦ વર્ષ પુરાણા આ શહેરનાં ૭૦૦ વર્ષ એનો એ એક દિવસ ઘડસીસરનાં એક એક ટીપા સાથે જોડાયેલાં રહ્યાં છે.

રેતીનો એક વિશાળ ટીંબો સામે જ ઊભો છે. ટીંબા પાસે પહોંચ્યા પછી પણ સમજમાં નહીં આવે કે આ ટીંબો નથી, પણ ઘડસીસર તળાવની ઊંચી-પૂરી, લાંબી-પહોળી પાળ છે. થોડા વધારે આગળ વધીએ છીએ તો બે બુરજ અને પથ્થર પર ખૂબસુરત કોતરાણીવાળા પાંચ ઝરુખા અને બે નાની તથા એક મોટી પોળનું પ્રવેશદ્વાર માથું ઊંચું કરેલું નજરે પડે છે. મોટી અને નાની પોળોની સામે વાદળી આકાશ ચમકે છે. જેમ જેમ આપણે આગળ ડગલાં ભરતાં જઈએ છીએ, પ્રવેશદ્વારમાંથી દેખાતી ઝલકમાં નવાં નવાં દ્રશ્યો ઉમેરાતાં જાય છે. અહીં સુધી પહોંચીને સમજાય છે કે પોળમાંથી સામે જ જે વાદળી આકાશ દેખાતું હતું તે તો, સામે જ ફેલાયેલું વાદળી રંગનું પાણી છે. પછી ડાબી, જમાણી બાજુ સુંદર પાકા ઘાટ, મંદિર, પઠિયાલ, બારાદરી અનેક સ્તંભોથી સુશોભિત ચોક, ઓરડાઓ અને અન્ય બીજું ઘણું બધું ઉમેરાઈ જાય છે. પ્રતિક્ષણ બદલી રહેલાં દ્રશ્યોને અનુભવતાં આપણે તળાવ પાસે પહોંચીએ છીએ ત્યારે આપણને શાંતિનો અનુભવ થાય છે, ત્યારે આંખો સામે દેખાતાં સુંદર દ્રશ્યો ઉપર એક સ્થળે ચોંટી જ રહેતી નથી.

આંખમાં એકી સાથે સમાવી લેવા ચાહે છે.

મહારાવલ દરરોજ પોતાના ઊંચા કિલ્લામાંથી ઊતરીને અહીં આવતા અને ખોદકામ, માટી ભરવાનું કામ તથા માટી પાળ પર નાખવા જેવાં કામની જાતે દેખરેખ રાખતા. આ કાળ જેસલમેર માટે જબરદસ્ત ઊથલ-પાથલનો કાળ હતો. ભાટી વંશ રાજગાદીની ઝૂંટાઝૂંટ માટે આંતરિક કલહ, કાવાદાવા અને સંઘર્ષમાંથી પસાર થઈ રહ્યો હતો. ખુદ મામો જ પોતાના ભાણેજના લોહીનો તરસ્યો હતો. સગાભાઈને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યો હતો તો ક્યાંક વળી કોઈના ખ્યાલામાં ગુપચુપ ઝેર ઘોળવામાં આવી રહ્યું હતું.

રાજવંશમાં ખટપટ અને વિશ્વાસઘાતે મઝા મૂકી હતી ત્યારે શહેર અને રાજ ગમે ત્યારે દેશી-પરદેશી આક્રમણખોરોથી ઘેરાઈ જતું ત્યારે યુદ્ધમાં પુરુષો વીરગતિ પામતા તો સ્ત્રીઓ જોહરની જવાળામાં ખુદને સ્વાહા કરી દેતી.

આવા કપરા કાળમાં ખુદ ઘડસીએ રાઠોડ સેનાની મદદ લઈને જેસલમેર ઉપર અધિકાર જમાવ્યો હતો. ઈતિહાસના પૃષ્ઠો પર ઘડસીનો કાળ જ્ય-પરાજ્ય, વૈભવ-પરાભવ, સમર-સાગર અને માર-કાપ જેવા ના આત્યંતિક શબ્દોથી અંકિત છે.

ત્યારે પાણ આ સાગર બની રહ્યો હતો. આવી મહત્વાકાંક્ષી યોજના પાર પાડવા માટે ઘડસીએ અપાર ધીરજ, બેસુમાર સાધન અને અડગ પુરુષાર્થ પાણ કર્યો. અને એની સૌથી મોટી કિંમત પાણ ચૂકવી હતી. પાળ બની રહી હતી મહારાવલ પાળ ઉપર ઊભા રહીને કામનું નિરીક્ષણ કરી રહ્યાં હતા. રાજ પરિવારમાં ચાલતી આંતરિક ખટપટે પાળ પર ઉભેલા ઘડસી ઉપર ઘાતક હુમલો કર્યો. એ સમયે રાજની ચિતા પર રાણીનું સતી થવું એ સાવ સહજ પરંપરા હતી. પરંતુ રાણી વિમલા સતી ન થઈ. રાજનું શમણું રાણીએ સાકાર કર્યું.

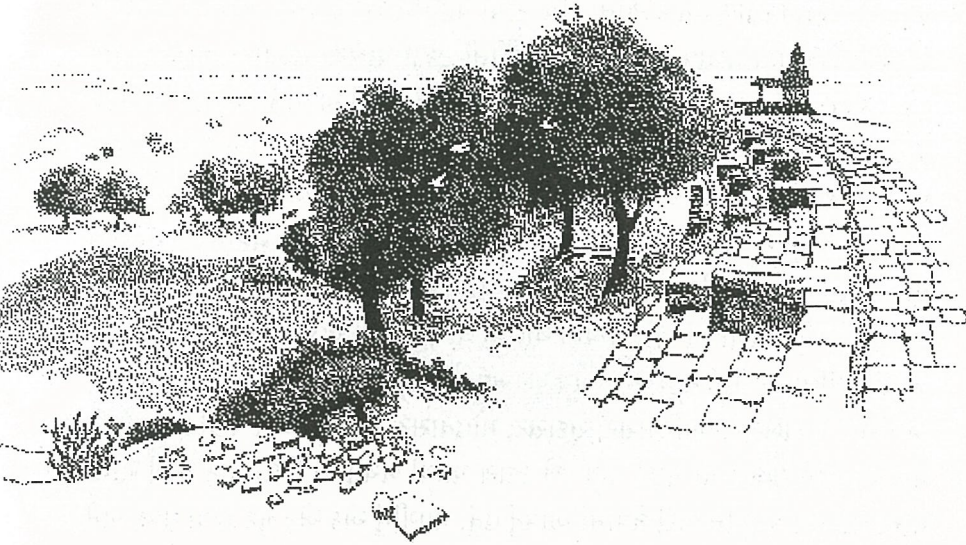
રેતીના આ શમણામાં બે રંગ છે. વાદળી રંગ પાણીનો છે જ્યારે પીળો રંગ ત્રણ-ચાર માઈલના ઘેરાવાવાળા તળાવની અડધી ગોળાઈ રોકીને બનેલો ઘાટ, મંદિર, બુરજ અને બારાદરીનો. પાણ આ શમણું દિવસમાં માત્ર બેવાર કેવળ એક જ રંગમાં રંગાયેલું જોવા મળે છે. માણભર એટલે વજન કાંટાનું માણ ભર નહી, સુરજનું મન ભરાઈ જાય એટલું ! ઊગતો અને આથમતો સૂરજ ઘડસીસરમાં માણ ભરને પીગળેલા સોનાથી ભરી દે છે. મન ભરીને એટલે તોલમાપવાળો માણ નહીં, સૂરજનું મન ભરાઈ જાય એટલું.

લોકોએ પાણ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ઘડસીસરને સોનું ચડાવ્યું હતું. તળાવ રાજનું હતું, પાણ પ્રજા એને સજાવતી ગઈ. પહેલા તબક્કામાં બનેલાં મંદિર, ઘાટ અને જળમહેલનો વિસ્તાર થતો ગયો. જ્યારે જ્યારે પાણ જે કાંઈ ઉત્તમ લાગ્યું એને ઓણે ઘડસીસરમાં ન્યોછાવર કરી દીધું. ઘડસીસર રાજ-પ્રજાની જુગલબંદીનું એક અદ્ભૂત ગીત બની ગયું.

એક સમે ઘાટ પર પાઠશાળાઓ પણ બની. આમાં શહેર અને આજુબાજુનાં ગામોના વિદ્યાર્થીઓ રહેતા હતા. અને ત્યાં ગુરુજીની પાસેથી જ્ઞાન સંપાદન કરતા હતા. પાળ પર એક બાજુ નાના-મોટા ઓરડાઓ પણ છે. દરબારમાં, કચેરીમાં જે કોઈનું પણ કામ અટકતું તે ગામડેથી આવીને અહીં જ રેરા નાખતા. નીલકંઠ અને ગિરધારીનાં મંદિર બન્યાં. યજ્ઞશાળા બની. જમાલશાહ પીરની ચોકી બની. બધાં એકી સાથે ઊભેલાં છે. પોતાની માતૃભૂમિ છોડીને ધંધાર્થે પરદેશ જઈને વસતા પરિવારોનાં મન પણ ઘડસીસરમાં ખોવાઈ જતાં. મધ્યપ્રદેશના જબલપુરમાં જઈને રહેતા આ ક્ષેત્રના શેઠ ગોવિંદદાસના પૂર્વજે એ પાછા આવીને અહીં ચોતરા પર ભવ્ય મંદિર બનાવ્યું હતું.

સમગ્ર શહેરનું સઘળું પાણી તો અહીંથી જ જતું હતું. એમ તો દિવસ આખો અહીં પાણી ભરવાવાળાનાં ટોળેટોળાં આવતાં-જતાં પણ સવાર અને સાંજ તો સેંકડો પાણિયાઓનો મેળો જામતો. શહેરમાં નળ આવ્યા તે પહેલાંનું આ દ્રશ્ય છે. સને ૧૮૧૮માં ઘડસીસર ઉપર ઉમ્મેદસિંહજી મહેતા એક ગઝલમાં આવા દ્રશ્યોનું ખૂબ સુંદર વર્ણન કરે છે. ભાદરવા મહિનાની કઠ્ઠલી ત્રીજના મેળા ઉપર આખુંય શહેર સજી-ધજીને ઘડસીસર ઉપર આવી જતું. કેવળ વાદળી અને પીળા રંગના તળાવમાં તે વખતે કુદરતના બધા જ રંગ ખીલી ઉઠતા.

ઘડસીસર ઉપર લોકોનો પ્રેમ એક તરફી ન હતો. લોકો ઘડસીસર આવતા અને ઘડસીસર પણ લોકો સુધી જતું હતું. અને એમના દિલમાં વસી જતું હતું સુદૂર સિંઘમાં રહેતી ટીલોં નામની ગાણિકાના મનમાં સંભવતઃ આવી જ કોઈ ક્ષણે કંઈક નિર્ણય લઈ લીધો હતો.

તળાવ ઉપર મંદિર, ઘાટ-પાટ સઘળું હતું. ઠાઠમાં કોઈ જ કમી ન હતી. આમ છતાં ટીલોને લાગ્યું કે આવા સુંદર સરોવરને ખૂબસુરત પ્રવેશદ્વાર હોવું જોઈએ. ટીલોએ ઘડસીસરના પશ્ચિમ તરફના ઘાટ પર પોળ એટલે કે પ્રવેશદ્વાર બનાવવાનો નિર્ણય કર્યો. સુંદર પીળા પથ્થર પર ઝીણી કોતરાણીવાળા મનોહર ઝરુખાવાળા વિશાળ દરવાજાનું કામ હજુ પુરું થવા પર હતું કે કેટલાક લોકોએ મહારાજાના કાન ભંભેર્યા, શું તમે એક વેશ્યાએ બનાવેલા દરવાજામાંથી ઘડસીસરમાં પ્રવેશ કરશો? વિવાદ ચાલુ થઈ ગયો. પેલી બાજુ પ્રવેશદ્વારનું કામ અબાધ ગતિથી ચાલતું રહ્યું. એક દિવસ અચાનક જ રાજાએ આને તોડી પાડવાનો નિર્ણય લઈ લીધો. ટીલોને ખબર પહોંચી ગઈ. ટીલોએ રાતોરાત પ્રવેશદ્વારની સૌથી ઉપરની મેડી ઉપર મંદિર બનાવી દીધું. મહારાવળે પોતાનો નિર્ણય બદલ્યો. ત્યારથી સમગ્ર શહેર આ જ મનોહારી પોળ દ્વારા તળાવમાં પ્રવેશ કરે છે. અને ખૂબ જતનપૂર્વક આને ટીલોના નામથી યાદ રાખ્યું છે.

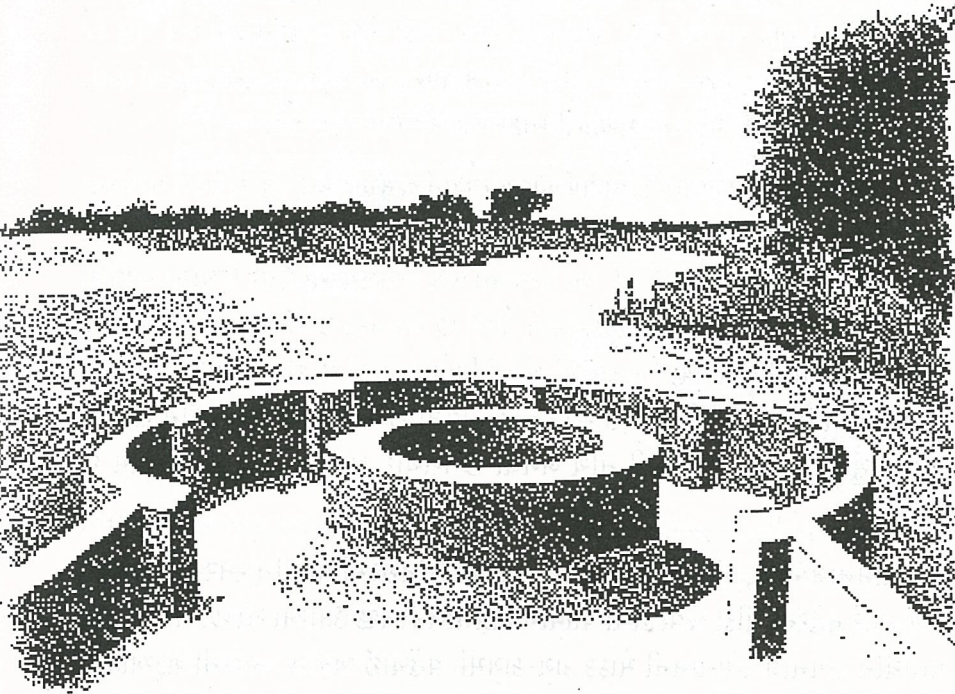
ટીલોની પોળની બરાબર સામે તળાવની બીજી બાજુ ગઢના આકારનો એક ગોળ બુર્જ છે. તળાવોની બહાર તો આંબાવાડિયું, બગીચા વગેરે હોય જ છે પણ અહીં આ ગોળ બુર્જમાં તળાવની અંદર બગીચી બની છે. જેમાં લોકો ઉજાણી કરવા આનંદ-મંગલ કરવા આવે છે. આની સાથે પૂર્વમાં મોટો ગોળ એક કોઠો છે. એમાં તળાવનું રક્ષણ કરવાવાળી રક્ષક ટૂકડી રહેતી હતી. દેશી-વિદેશી શત્રુઓથી ઘેરાયેલું રાજ પૂરી પ્રજાને પાણી દેનારા તળાવની સુરક્ષાનો પાકો બંદોબસ્ત રાખતું હતું.

રેગિસ્તાનમાં પાણી બહુ જ થોડું વરસતું હોય છે તેમ છતાં પણ ઘડસીસરનું આગોર પોતે જ એટલું વિશાળ હતું કે ત્યાંના ટીપે-ટીપાં પાણીને એકત્ર કરીને તળાવને છલકાવી દેતું હતું. છલકાતા તળાવની રખેવાળી રક્ષકોની ટુકડી પાસેથી હસ્તાંતર પામીને નેષ્ટા (વેસ્ટ વીયર)ના હાથમાં આવી જતી. નેષ્ટા વહેવા લાગતું અને આવા જબરદસ્ત તળાવને તોડવા માટે સમર્થ એવા વધારાના પાણીને બહાર વહેવડાવતું. પરંતુ આ 'વહેવડાવવું' પણ બહુ જ વિચિત્ર હતું. જે લોકો ટીપે ટીપે ઘડસીસરને ભરતા હતા, તેઓ આ નેષ્ટાના વધારાના પાણીને માત્ર પાણી નહીં પણ 'જલરાશી' માનતા હતા. નેષ્ટામાંથી નીકળેલું પાણી આગળ જતાં બીજા એક તળાવમાં ભરવામાં આવતું હતું. નેષ્ટા આમ છતાં પણ ન અટકતું તો બીજા તળાવનું ઓગળ પણ ચાલવા લાગતું, અને પછીનું તળાવ ભરાઈ જતું. આ સીલસીલો -ભરોસો નહીં બેસે, પણ પૂરા નવ તળાવ સુધી ચાલતો. નૌતાલ, ગોવિંદસર, જોશીસર, ગુલાબસર, ભાટિયાસર, સૂદાસર, મોહતાસર, રતનસર અને પછી કિશનઘાટ. નવ તળાવોને છલકાવ્યા પછી પણ જો કદાચ પાણી બચતું તો કિશનઘાટ પછી નાના નાના હોજમાં પાણીને ભરી લેવામાં આવતું હતું. પાણીનું એક એક બુંદ જેવા શબ્દ અને

વાક્ય માત્ર કોરા શબ્દ જ ન રહી જતાં ઘડસીસરથી લઈને તે કિશનઘાટ સુધીના સાત માઈલ લાંબા ક્ષેત્રમાં પોતાનો સાચો પરિચય પામતાં હતાં.

પરંતુ આજે જેમના હાથમાં જેસલમેર છે, રાજ્ય છે તે તો ઘડસીસરનો અર્થ જ ભૂલતા ગયેલા છે તો પછી એના નેટાની સાથે જેડાયેલાં નવ તળાવોની કેવીક યાદ રહે ! ઘડસીસરના આગોરમાં વાયુસેનાનું વાયુમથક બની ગયું છે. એટલે આગોરનું આ ભાગનું પાણી હવે તળાવની બાજુ ન આવતાં ક્યાંક બીજે વહી જાય છે. ઓગાન અને એના રસ્તા પર બનેલાં નવ તળાવોની આજુબાજુ પણ શહેર આડેધડ વિસ્તરતું જાય છે. નવી ગૃહનિર્માણ સમિતિઓ, બીજું બધું તો ઠીક પણ પાણીનું જ નવું કામ કરવાવાળી ઈંદિરાનહર પ્રાધિકરણનું દફતર, એમાં કામ કરતા કર્મચારીઓની કોલોની વિગેરે બની ગયું છે.

ઘાટ, પરસાળ, પાઠશાળા, રસોડાંઓ, ઓસરીઓ વગેરે યોગ્ય સાર-સાંભળ વગર ધીમે ધીમે તૂટી રહ્યાં છે. આજે શહેર એ પરંપરાગત ઉન્સવ-‘લ્હાસ’ પણ નથી ઉજવતું જેમાં રાજા અને પ્રજા મળીને ઘડસીસરની સફાઈ કરતા હતા. ગાળ કાઢતા હતા. તળાવના કિનારે સ્થાપિત પથ્થરનો જલસ્તંભ પણ થોડોક હલીને એક બાજુ નમી ગયો છે. રખેવાળી કરવાનારી ફોજની ટુકડીના બુર્જના પથ્થર પણ એક પછી એક પડીને ખંડેર બની રહ્યું છે.

૬૩

આજ ભી ખરે હે
તાલાબ

તો પણ ૬૬૮ વર્ષ જૂનું ઘડસીસર મર્યું નથી. બનાવનારાઓએ એને કાળની થપાટો સહન કરવાલાયક બનાવ્યું હતું. રેતીની આંધીઓ વચ્ચે પોતાનાં તળાવોની ઉમદા સાર-સંભાળની પરંપરા પાડવાનારાઓને કદાચ એ વાતનો અંદાજ નહોતો કે ક્યારેક ઉપેક્ષાની આંધી પણ ચાલશે. પરંતુ આ આંધીને પણ ઘડસીસરને ચાહવાનારા લોકો અપાર ધૈર્યપૂર્વક સહન કરી રહ્યાં છે તળાવ ઉપર પહેરો ભરવાનારી ફોજી ટુકડી આજે ભલે નથી પણ લોકોના મનનો પહેરો તો આજે પણ છે.

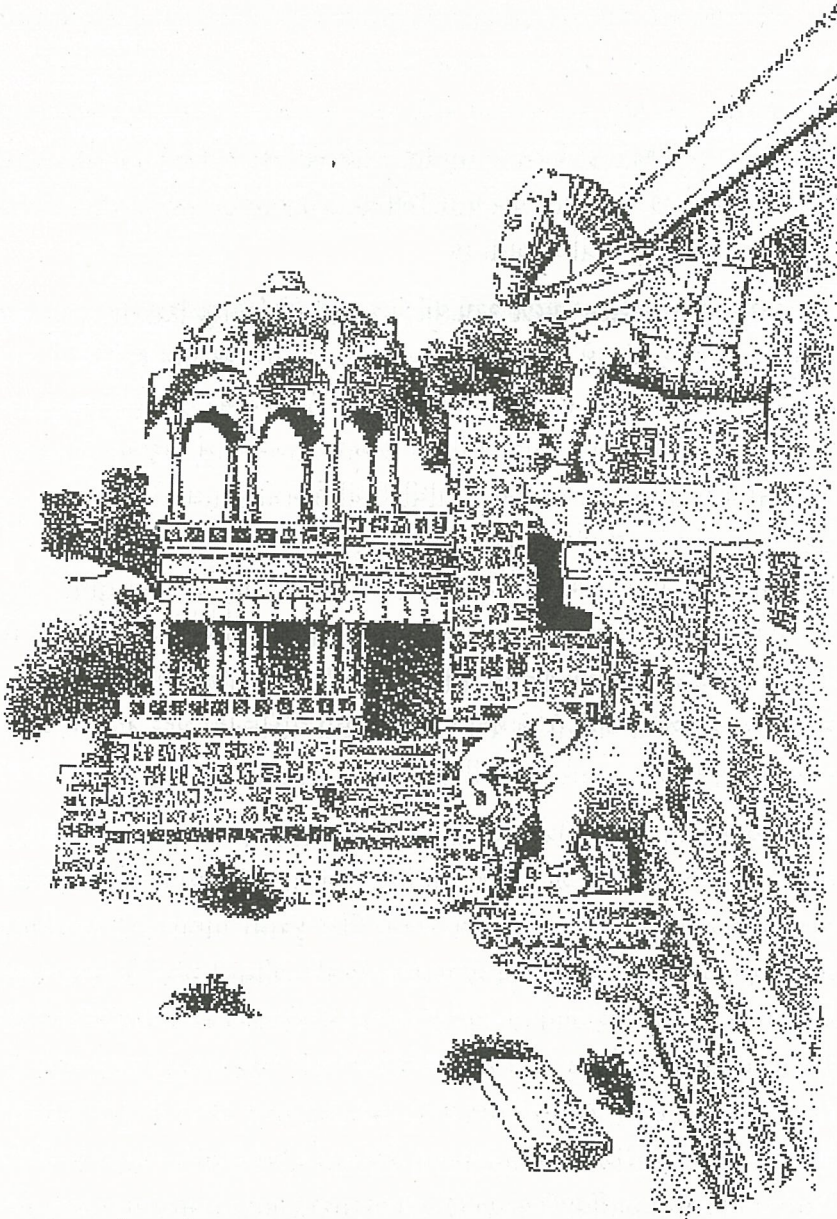
મંદિરોની ઘંટડીઓના રાગકાર સાથે જ સૂરજ મહારાજ કોર કાઢે છે. દિવસ આખો યે લોકો ઘાટ પર આવ-જા કરે છે. કેટલાક લોકો અહિંયા કલાકો લગી મૌન બેસી રહે છે. અને ઘડસીસરને જોયા કરે છે. બસ, જોયા જ કરે છે તો કેટલાક વળી ગીતો ગાય છે. તો કોઈ વળી રાવાગુહત્યા પર ગીતની તાન છોડે છે.

પાણિયાઓ આજે પણ ઘાટ પર આવે છે પાણી ઊંટગાડીઓમાં ભરાઈને પણ જાય છે અને દિવસમાં કેટલીયેવાર અહીં ટેંકર જોવા પણ મળે છે જેમાં ઘડસીસરમાંથી પાણી ભરવા માટે ડીઝલ પંપ લાગેલા હોય છે. ઘડસીસર આજે પણ પાણી આપી રહ્યું છે. અને એટલે જ તો સૂરજ આજે પણ ઊગતી અને આથમતી વખતે ઘડસીસરમાં મન ભરીને સોનું વેરી જાય છે.

ઘડસીસર એક માપદંડ બની ચૂક્યું હતું. એના પછી કોઈ તળાવને બનાવવું બહુ જ ભારે લાગ્યું હશે. પણ જેસલમેરમાં દર સો-પચાસ વર્ષના અંતરે તળાવ બનતાં રહ્યાં હતાં. એક એકથી ચડિયાતાં. મોતીની માળાની માફક એકબીજામાં ગુંથાયેલાં.

ઘડસીસર પછી લગભગ ૧૭૫ વર્ષ બાદ બન્યું હતું જૈતસર. આ હતું તો કેવળ પથ્થરના પુશ્તા પ્રકારનું તળાવ પણ તળાવની સાથેના મોટા બગીચાને કારણે પછીથી એને બસ 'બડાબાગ' તરીકે જ યાદ રહી ગયું. આ પથ્થરનો બંધ જેસલમેરની ઉત્તર દિશામાં આવેલી ડુંગરમાળામાંથી આવતું સઘળું પાણી રોકીને ઊભો છે એક તરફ છે જૈતસર તો બીજી બાજુ છે એ જ પાણીથી હર્યોભર્યો 'બડાબાગ' બંનેનું વિભાજન કરે છે દીવાલ. પરંતુ આ માત્ર દીવાલ જ નથી. મસ મોટી પહોળી સડક જ બનાવેલી છે જે ખીણને પાર કરીને સામેની પહાડી સુધી જાય છે. દીવાલની નીચે બનેલી છે સિંચાઈ માટેની નાલી, જેનું નામ છે રામનાલ.

રામનાલ નહેર, બંધની બાજુ. સીડી જેવી છે. જૈતસરમાં પાણીનું સ્તર ઓછું કે વધુ હોય ત્યારે નહેરના સીડી જેવા ઢાંચા પાણીને બડાબાગની તરફ ઉતારતા રહે છે. બડાબાગમાં પહોંચીને રામનાલ રામનામની માફક કણ-કણમાં વહેંચાઈ જાય છે. નહેરની શરૂઆતમાં

બાજુમાં જ એક કૂવો પણ છે. પાણી સૂકાઈ જાય, નહેરમાં પાણી બંધ થઈ જાય તો ઝમાણથી આવતા પાણીથી ભરેલા કુવાનો ઉપયોગ થવા લાગે છે. બંધની પેલી બાજુ તળાવના પેટનું પાણી સૂકાતાંની સાથે જ એમાં ઘંઉ વાવી દેવામાં આવે છે, ત્યારે તો બંધની બંને બાજુ હરિયાળી જ હરિયાળી દેખાય છે.

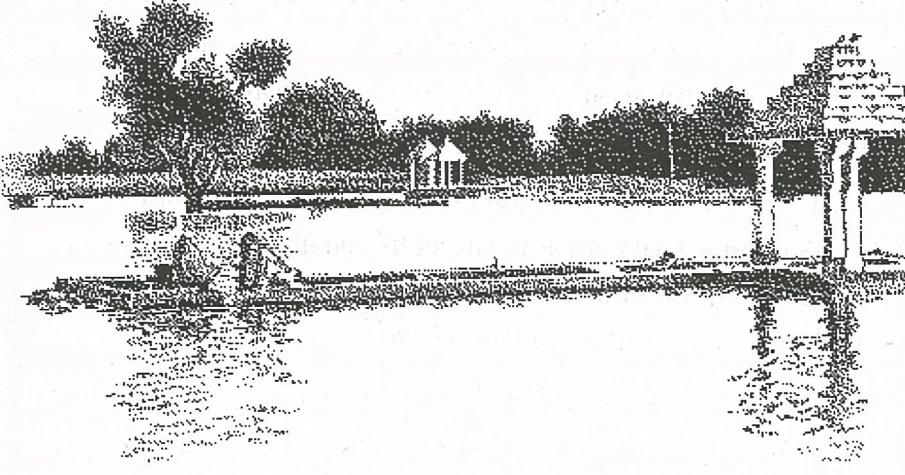
૬૫
આજ ભી ખરે હે
તાલાબ

હરિયાળો બાગ ખરેખર ખૂબ મોટો છે. વિશાળ અને ઊંચું આંબાવાડિયું અને સાથે છે જત જતના છોડ-ઝાડ વધુ વરસાદવાળા ક્ષેત્રોમાં ત્યાં પણ લગભગ નદી કિનારે જેવા મળતું અર્જુન વૃક્ષ પણ બડા બાગમાં મળી જશે. બડાબાગમાં સૂરજના કિરણો વૃક્ષોના પાનમાં જ અટકી જાય છે. પવન વાયને પાદડાં હલે ત્યારે તક મળે એટલે કિરણો ચળાઈને નીચે ટપકતાં રહે છે બંધની પેલે પાર પહાડીઓ પર રાજકુળનું સ્મશાન છે. ત્યાં દિગંવતોની યાદમાં અસંખ્ય સુંદર છત્રીઓ બની છે.

અમરસાગર ઘડસીસર પછી ૩૨૫ વર્ષ બાદ બન્યું. કોઈ બીજી દિશાના પાણીને રોકવું એ મુખ્ય કારણ રહેલું હશે. પરંતુ અમરસાગર બનાવવાનારા એ પણ જાણાવવા માગતા હતા કે ઉપયોગી અને સુંદર તળાવો બનાવતાં રહેવાની ઈચ્છા અમર છે. પથ્થરોના ટૂકડાઓને જોડી જોડીને કેવું તો બેજોડ તળાવ બની શકે છે અમરસાગર આનું અદ્ભુત ઉદાહરણ છે. તળાવની પહોળાઈની એક બાજુની છે સીધી-ઊંચી ઊભેલી દીવાલ વડે દિવાલ પર જડેલાં સુંદર પગથિયાં વડે ઝરૂખા અને બુર્જમાંથી પસાર થઈ નીચે તળાવમાં ઉતરાય છે. આ જ દિવાલના મોટા-પહોળા ભાગમાં અલગ અલગ ઊંચાઈ ઉપર પથ્થરના હાથી, ઘોડાનાં શિલ્પો છે. આ સુંદર શિલ્પ તળાવના પાણીનું સ્તર દર્શાવે છે. અમરસાગરનું આગોર એવડું મોટું તો નથી કે જેમાં આખા યે વર્ષનું પાણી જમા થાય. ઉનાળો આવતાં આવતાં તો તળાવ સૂકાઈ જાય છે. એનો અર્થ તો એ થયો કે જેસલમેરના લોકો એવા સુંદર તળાવને ગરમીની મોસમમાં ભૂલી જાય, જ્યારે પાણીની સૌથી વધારે જરૂર પડે.

જેસલમેરના શિલ્પીઓએ અહીં કેટલાંક એવાં કામો કર્યાં, જેથી શિલ્પશાસ્ત્રમાં કેટલાંક નવા અધ્યાય જોડી શકાય. અહીં તળાવના તળિયામાં સાત સુંદર વાવડીઓ બનાવેલી છે. વાવડીને પગવાવ પણ કહે છે. એટલે એટલા ઊંડા કૂવામાં પાણી સુધી પૈદલ પહોંચી શકાય. તળાવનું પાણી સૂકાઈ જાય છે પણ તળાવની જમીનની અંદર ઊતરેલા પાણીથી જમીનનું જલસ્તર ઉપર આવે છે. વાવડીઓ આ નીતરેલા -સ્વચ્છ પાણીથી ભરેલી રહે છે. ગ્રીષ્મ ઋતુમાં સૂકાભટ્ટ બની જતા અમરસાગરની સુંદરતા આ વાવડીઓને કારણે ખતમ નથી થઈ જતી. બધી જ વાવડીઓ પર નક્શીવાળા પથ્થરના સુંદર ઓટલાઓ, સ્તંભો, કલાત્મક છતરીઓ અને નીચે ઉતરવા માટે કોતરણીવાળી સીડી. ઉનાળાના દિવસોમાં -વૈશાખ મહિનામાં અહીં મેળો ભરાય છે અને વરસાદમાં ભાદરવા માસમાં પણ. સૂકાએલા અમરસાગરમાં આ વાવડીઓ કોઈ મહેલના ટૂકડાઓ લાગે છે, અને તળાવ જ્યારે પાણીથી ભરાઈ જાય છે ત્યારે લાગે છે કે તળાવમાં છતરીદાર મોટી મોટી હોડીઓ તરી રહી છે.

જેસલમેર રાણ માહેનું એક એવું રાજ્ય રહ્યું છે, જેનો વેપારી જગતમાં ડંકો વાગતો હતો. પછી મંદીનો સમય પણ આવ્યો, પણ જેસલમેર અને એની આસપાસ તળાવ

બનાવવાનું કામ મંદ ન પડ્યું. ગજરૂપ સાગર, મૂલ સાગર, ગંગા સાગર, ગુલાબ તળાવ અને ઈસરાલાલજીનું તળાવ. એક પછી એક તળાવ બનતાં જ ગયાં. આ કડી અંગ્રજોના આગમન સુધી તૂટી નહોતી.

આ કડીની મજબૂતી કેવળ રાજાઓ, રાવળો, મહારાવળો ઉપર નહોતી છોડવામાં આવી. સમાજનાં એ અંગો પણ, જે આજની પરિભાષામાં આર્થિક રૂપે નબળાં માનવામાં આવે છે, તળાવની કડીને મજબૂત બનાવી રાખતા હતા.

મેઘો ઢોર ચરાવતો હતો. આ વાત ૫૦૦ વર્ષ પહેલાંની છે. મેઘો પશુઓની સાથે વહેલી સવારે રવાના થઈ જતો. ક્ષિતિજ સુધી વિસ્તરેલું અક્ષાટ રેગિસ્તાન. મેઘો આખા ચે દિવસની જરૂરતનું પાણી માટીની બદક (સુરાહી) માં લઈ જતો. સાંજે પાછો વળતો. એક દિવસ બદકમાં થોડું પાણી બચ્યું. મેઘાને કોણ જાણે શું ચે સૂઝ્યું, ઓણે એક નાનો એવો ખાડો ખોદ્યો, એમાં બદકનું પાણી રેડ્યું અને આંકડાના પાનથી ખાડાને સારી રીતે ઢાંકી દીધો. માલ ચારવાનું, કામ તેથી આજે આ સીમાડામાં તો કાલ વળી બીજી સીમમાં. મેઘો બે દિવસ સુધી પેલી જગ્યા પર ન જઈ શક્યો. ત્યાં એ ત્રીજે દિવસે પહોંચી શક્યો. ઉત્સુક હાથોએ આંકડામાં પાન હળવે હળવે દૂર કર્યાં. ખાડામાં પાણી તો નહોતું પણ ઠંડી લહેરખી આવી. મેઘાના મોઢામાંથી શબ્દો સરી પડ્યા 'ભાપ' (વરાળ) મેઘાએ વિચાર્યું કે અહીં આટલી ગરમીમાં જરા અમથા પાણીનો ભેજ બચી શક્યો છે તો પછી અહીં તળાવ પણ બની શકે.

મેઘાએ એકલાએ જ તળાવ બનાવવાનું શરૂ કર્યું. હવેથી એ રોજ પોતાની સાથે ત્રિકમ, પાવડો અને તગારું લાવતો. આખો ચ દિવસ તે એકલો જ માટી ખોદતો અને પાળની ઉપર

૬૭
આજ ભી ખરે હે
તાલાબ

નાંખતો. ગાયો પાણ આજુબાજુમાં ચરતી રહેતી. ભીમ જેવી શક્તિ તો નહોતી મેઘા પાસે, પાણ ભીમની શક્તિ જેવું સંકલ્પબળ હતું મેઘા પાસે. સતત બે વર્ષ સુધી એ એકલો જ એકલમલની જેમ કામને વળગી રહ્યો. સપાટ રેગિસ્તાનમાં પાળનો વિશાળ ટીંબો દૂરથી દેખાવા લાગ્યો હતો. પાળની - તળાવની જાણ ગામને પાણ થઈ.

હવે દરરોજ સવારે મેઘો એકલો નહોતો આવતો. એની સાથે બાળકો અને બીજા લોકો પાણ આવતા અને બધાં સાથે કામ કરતાં. બાર વર્ષ થઈ ગયાં તો પાણ એ વિશાળ તળાવ પર કામ ચાલુ હતું અને મેઘો એમાં જ ખપી ગયો. પત્ની સતી ન થઈ. હવે મેઘાને બદલે કામ કરવા એ જતી. છ મહિનામાં તળાવનું કામ પુરુ થયું.

ભાપ જોઈને તળાવ બનાવવાનું શરૂ કર્યું હતું. એટલે આ જગ્યાનું નામ પાણ 'ભાપ' પડી ગયું, જે પછીથી વિકૃત બની 'બાપ' બની ગયું. ગોવાળિયા મેઘાને સમાજે મેઘોજી નામથી-યાદ રાખ્યો સ્મૃતિમાં પાસે એક નાની દેરી બનાવી અને તળાવની પાળ પર જ એમની યાદગીરી માં સુંદર છતરી અને એની પત્નીની સ્મૃતિમાં પાસે જ એક નાની દેરી બનાવી.

બાપ, બિકાનેર - જેસલમેરની વચ્ચે આવતો નાનો કસબો છે. ચા-પાણીની પાંચ-સાત દુકાનોવાળું બસ સ્ટેશન છે. બસ કરતાં ત્રણ ગાણી ઊંચી પાળ બસ અડાની પાસે જ આવેલી છે. પાળની આ તરફ લૂ ચાલે છે. પેલી તરફ મેઘાજીના તળાવમાં પાણીનાં મોજાંઓ ઊઠે છે. વરસાદની ઋતુમાં તો તળાવમાં લાખોટો બની જાય છે. ત્યારે પાણી ચાર માઈલના ઘેરાવામાં ફેલાય છે.

મેઘ અને મેઘરાજ અહીં ભલેને ઓછા દેખાતા હોય, પરંતુ મરુભૂમિમાં મેઘોજી જેવા લોકોની ખોટ નથી પડી. પાણીની બાબતમાં આટલી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરેલો સમાજ પોતાની યોગ્યતાને, કૌશલ્યને પોતાનું જ છે એવું જાણાવીને અભિમાન નથી કરતો. તે વિનમ્રતાપૂર્વક આનું સઘળું શ્રેય ભગવાનને સોંપીને પોતાનું મસ્તક ઝૂકાવી લે છે. કહેવાય છે કે મહાભારતનું યુદ્ધ સમાપ્ત થયા પછી શ્રીકૃષ્ણ કુરૂક્ષેત્રથી અર્જુનને સાથે લઈને દ્વારકા જઈ રહ્યા હતા એમનો રથ મરુભૂમિ પાર કરી રહ્યો હતો. આજના જેસલમેર પાસેના ત્રિકૂટ પર્વત પર એમને ઉતુંગ ઋષિ તપસ્યા કરતા મળ્યા. શ્રીકૃષ્ણે એમને પ્રણામ કર્યા અને પછી વરદાન માંગવાનું કહ્યું. ઉતુંગનો અર્થ છે 'ઊંચા', ઋષિ સાચેસાચ ઉચ્ચ હતા. એમણે પોતાના માટે કશું જ ન માગ્યું. હરિને પ્રાર્થના કરી કે જો મારાં કાંઈકેય પુણ્ય હોય તો ભગવાન વરદાન દે કે આ ક્ષેત્રમાં ક્યારેય પાણીનો અભાવ ન રહે.

મરુભૂમિના સમાજે આ વરદાનને એક આદેશની જેમ લીધું અને પોતાના કૌશલથી મૃગતૃષ્ણાને ખોટી પાડી દીધી.

તળાવ નિર્માણ

ધાર્મિક પરંપરા

સમાજને જે જીવન આપે, એને નિર્જીવ કેવી રીતે માની શકાય ? તળાવોમાં, જલસ્રોતમાં જીવન માનવામાં આવ્યું અને અહીંના સમાજે એની ચોતરફ પોતાના જીવનની રચના કરી. જેની પાણ સાથે જેટલો નજીકનો સંબંધ, જેટલો વધારે સ્નેહ અને એટલાં જ વધારે નામ દેશના અલગ અલગ રાજ્યોમાં, ભાષાઓમાં, બોલીઓમાં તળાવનાં અનેક નામો છે. બોલીના કોશમાં, એના વ્યાકરણના ગ્રંથોમાં, પર્યાયવાચક શબ્દોની યાદીમાં તળાવનાં નામોનો એક ભયો ભાદ્યો પરિવાર જેવા મળે છે. ડિંગળ ભાષાના વ્યાકરણને એક ગ્રંથ હમીરનામમાળા તળાવોના પર્યાયવાચી નામો તો ગણાવે જ છે સાથે સાથે એના સ્વભાવનું વર્ણન કરતાં કરતાં તળાવોને ધરમસુભાવ કહે છે.

લોકો 'ધરમસુભાવ'ની સાથે જોડાઈ જાય છે. પ્રસંગ સુખનો હોય તો તળાવ બને છે. પ્રસંગ દુઃખનો હોય તો પાણ તળાવ બને છે. જેસલમેર, બાડમેરમાં પરિવારમાં સાધનોની કમી હોય, સંપૂર્ણ તળાવ બનાવવાનું સામર્થ્ય ન હોય તો એ સિમિત સાધનોનો ઉપયોગ પહેલેથી બનેલા કોઈ પાણ ઉપર માટી નાખવામાં નાનીમોટી મરામત કરવામાં થતો હતો, મૃત્યુ ક્યા પરિવારમાં નથી આવતું ? દરેક પરિવાર, પોતાના દુઃખદ પ્રસંગને સમાજના સુખને માટે થઈને તળાવની સાથે જોડી દેતો હતો.

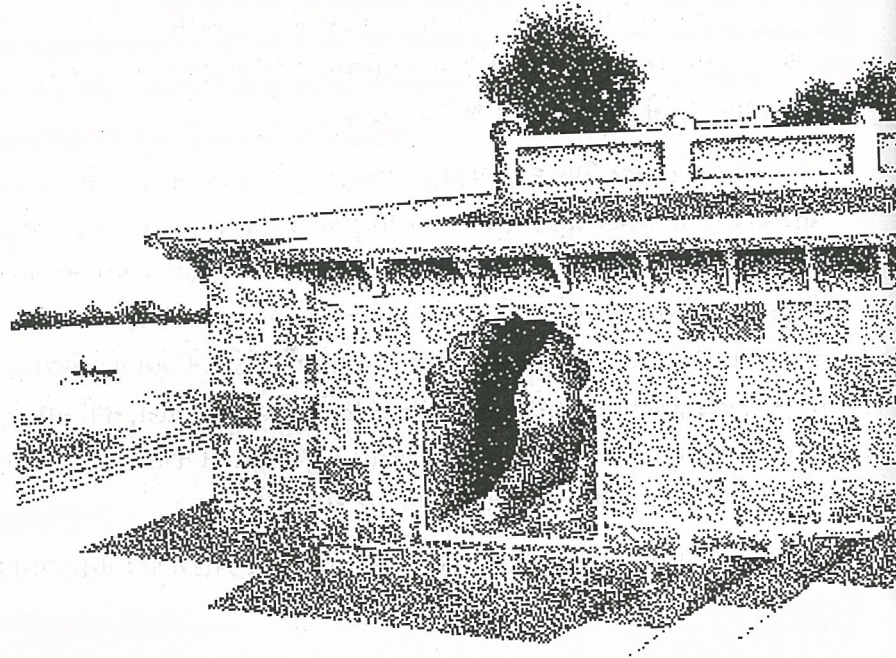
આખા સમાજ ઉપર દુઃખ પડતું, દુકાળ પડતો ત્યારે પાણ તળાવ બનાવવાનું કામ થતું. લોકોને તાત્કાલિક રાહત મળતી અને પાણીનો પ્રબંધ થવાને કારણે પછીથી કોઈ કાળે આવનાર નવા દુઃખને સહેવાની શક્તિ સમાજમાં કેળવાતી હતી. બિહારના મધુબની ઈલાકામાં છઠ્ઠી સદીમાં આવેલા એક ભયંકર દુકાળ વખતે એ ઈલાકાની પ્રજાએ મળીને ૬૩ તળાવો બનાવ્યાં હતાં. આવડી મોટી યોજના બનાવવાથી માંડીને તે એને પૂરી કરવા સુધીને માટે કેવડું મોટું સંગઠન બન્યું હશે, કેટલાં સાધનો એકઠાં કર્યા હશે નવા લોકો, નવી સામાજિક, રાજકીય સંસ્થાઓ આને જરા વિચારે તો ખરા ! મધુબનીમાં એ તળાવો આજે પાણ છે. અને લોકોએ એને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક આજે પાણ યાદ રાખ્યાં છે.

ક્યાંક ઈનામની માફક તળાવ બનાવી દેવામાં આવતું, તો ક્યાંક તળાવ બનાવવાને માટે

ઈનામ મળતું. ગોંડ રાજાઓની હદમાં કોઈ પાણ તળાવ બનાવતું, તો એને એની નીચેની જમીનનું મહેસૂલ માફ કરવામાં આવતું હતું. સંબલપુર વિસ્તારમાં આ પ્રથા વિશેષરૂપે જાેવા મળતી હતી.

દંડવિધાનમાં પાણ તળાવ મળે છે. બુંદેલખંડમાં જ્ઞાતિના મહાજન (જાતિ પંચાયત) પોતાના કોઈ સભ્યની અક્ષમ્ય ભૂલનો જ્યારે દંડ કરતું હતું તો એમને સજામાં મોટેભાગે તળાવ બનાવવાનું કહેતું. આ પરંપરા આજે પાણ રાજસ્થાનમાં મળે છે. અલવર જિલ્લાનું એક નાનકડા ગામ ગોપાલપુરમાં પંચાયતના નિર્ણયને ન માનવાની ભૂલ કરનારાને દંડના સ્વરૂપમાં કેટલીક રકમ ગ્રામકોષમાં જમા કરવાનું કહેવામાં આવે છે. એ કોષ વડે અહીંના વિસ્તારમાં છેલ્લા વખતમાં બે નાનાં તળાવો બનાવવામાં આવ્યાં છે.

કોઈને ઓચિંતાનો ખજનો મળી જાય તો એ પોતાના વ્યક્તિગત ઉપયોગમાં ન લેતાં પરોપકાર કરવો એટલે તળાવ બનાવવું અથવા તો એની મરામત કરવી એવી માન્યતા દૃઢ બનેલી છે. કહેવાય છે કે બુંદેલખંડના મહારાજા છત્રસાલના દીકરાને એક ધૂપા ખજના માટેની એક નોંધ મળી હતી. નોંધની સૂચના અનુસાર જગતરાજે ખજનો ખોદી કાઢ્યો. છત્રસાલને આની ખબર પડી તો એ તો ખૂબ નારાજ થઈ ગયા અને કહેવા લાગ્યા; મૃતકચંદેલનું દ્રવ્ય તે કેમ ખોદી લીધું? હવે જ્યારે ખજનો ખોદી જ લીધો છે તો એનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ કરવામાં આવશે. પિતાએ પુત્રને આજ્ઞા કરી કે એનાથી ચંદેલોએ બનાવે સઘળાં તળાવોની મરામત કરવામાં આવે અને નવાં તળાવો બનાવવામાં આવે. ખજનો

ખૂબ મોટો હતો. જૂના તળાવોની મરામત તો થઈ ગઈ અને નવાં પાણ બનાવવાની શરૂઆત થઈ. વંશાવળી જેતાં જાણ છે કે વિક્રમસંવત ૨૫૬ થી ૧૧૬૨ સુધીની ૨૨ પેઢીઓના નામે પૂરાં ૨૨ મોટાં મોટાં તળાવો બન્યાં હતા જે આજે પાણ બુંદેલખંડમાં આવેલાં છે.

દાટેલું ધન બધાના ભાગ્યમાં ન હોય, પરંતુ બધી બાબતોને તળાવની સાથે જોડીને જોવાની સમાજમાં કેટલીક માન્યતાઓ રહેલી છે. અમાસ અને પૂનમ આ બે દિવસોને શુભ એટલે કે સારા અને તે પાણ સાર્વજનિક કામોના દિવસ માનવામાં આવે છે. આ બંને દિવસોએ પોતાના વ્યક્તિગત કામથી નિરાંત લઈને સાર્વજનિક કામમાં જોડાવા માટેનું સમાજનું વિધાનની પરંપરા રહી છે. ખેડૂત અમાસ અને પૂનમને દિવસે પોતાનાં ખેતરોનાં કામ કરતા નહોતા. એ સમયનો ઉપયોગ તેઓ પોતાના વિસ્તારના તળાવ આદિની દેખરેખ તથા મરામતમાં લેતા હતા. સમાજમાં તો શ્રમ પાણ પૂંજી છે. અને એ પૂંજીને પોતાના હિતની સાથે સાથે સાર્વજનિક હિતને માટે વાપરતા હતા.

શ્રમની સાથે સાથે પૂંજીની વ્યવસ્થા પાણ અલગથી કરવામાં આવતી હતી. આ પૂંજીની જરૂરત મોટેભાગે શિયાળા પછી તળાવમાં પાણી ઘટી જાય પછી પડે છે. એ વખતે ગરમીની ઋતુ આવી રહી હોય છે અને આ જ સૌથી ઉચિત સમય છે, તળાવમાં કોઈ મોટી તૂટ-ફૂટ પર ધ્યાન આપવાનો વર્ષની બાર પૂનમમાંથી અગિયાર પૂનમ શ્રમદાન માટે રાખવામાં આવતી હતી પાણ પોષ માસની પૂનમ ઉપર તળાવ માટે અનાજ અથવા નાણાં એકત્ર કરવાની પરંપરા રહી છે. છત્તીસગઢમાં એ દિવસે ઘેર-ઘેરા તહેવાર ઉજવાય છે. ઘેર-ઘેરામાં લોકોની ટોળીઓ નીકળી પડે છે. ઘરે ઘરે જઈને ગીત ગાય છે અને ગૃહસ્થ પરિવારમાંથી અનાજ ઉઘરાવે છે. ધાનની ફસલ કપાઈને ઘરે આવી ગઈ હોય છે દરેક ઘર પોતાની શક્તિ અનુસાર અનાજનું દાન કરે છે. આ પ્રમાણે એકઠા થયેલ અનાજનો ગ્રામકોષ બને છે. આ જ કોષમાંથી આગામી દિવસોમાં તળાવ તથા અન્ય સાર્વજનિક સ્થળોની મરામત અને નવાં કામો પૂરાં કરવામાં આવે છે.

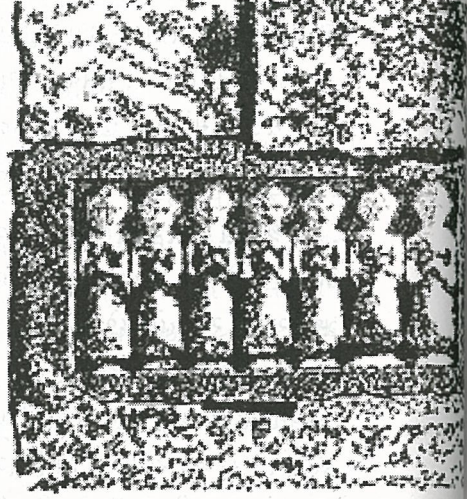
સાર્વજનિક તળાવોમાં દરેકનો શ્રમ અને ધન તો વપરાતું જ હતું. એકદમ વ્યક્તિગત તળાવોમાં પાણ સાર્વજનિક સ્પર્શ જરૂરી માનવામાં આવતો હતો. તળાવ બન્યા પછી એ વિસ્તારના સઘળા સાર્વજનિક સ્થળોએથી થોડી થોડી માટી લાવીને તળાવમાં નાખવાનું ચલાણ આજે પણ મળે છે. છત્તીસગઢમાં તળાવ બનતાંવેત એમાં ઘોડાર, હાથીખાનું, બજાર, મંદિર, સ્મશાનભૂમિ, વેશ્યાલય, અખાડા અને વિદ્યાલયોની માટી નાખવામાં આવે છે.

આજે વધારે ભાણેલો-ગાણેલો વ્યક્તિ પોતાના સમાજથી લગભગ કપાઈ જાય છે પરંતુ એ જમાનામાં મોટાં વિદ્યાકેન્દ્રોમાંથી નીકળવાનો અવસર તળાવ બનાવવાના પ્રસંગમાં

બદલી જતો હતો. મધુબની, દરભંગા ક્ષેત્રમાં આ પરંપરા ઘણા લાંબા અરસા સુધી ચાલુ રહેલી જોવા મળે છે.

તળાવોમાં પ્રાણ છે અને પ્રાણ પ્રતિષ્ઠાનો ઉત્સવ ધામધૂમથી ઉજવવામાં આવતો હતો. એ દિવસે એનું નામકરણ પાણ થતું હતું. ક્યાંક ક્યાંક તામ્રપત્ર અથવા શિલાલેખ ઉપર તળાવનું સમગ્ર વર્ણન કોતરવામાં આવતું હતું.

ક્યાંક ક્યાંક તો તળાવોનાં વિધિપૂર્વક લગ્ન પાણ થતાં હતાં. છત્તીસગઢમાં આ પ્રથા આજે પણ જોવા મળે છે. લગ્ન પહેલાં એ તળાવનો ઉપયોગ વર્જિત હતો. ન તો એનું પાણી વપરાતું કે નથી એના પરથી નહાવા પડતા. અથવા તો પાર ઉતરતા. લગ્નમાં એ વિસ્તારના બધાય લોકો, આખું ગામ પાળ ઉપર ભેગું થઈ જતું. આજુબાજુના મંદિરોની માટી લાવવામાં આવતી, ગંગાજળ આવતું અને એની સાથે અન્ય પાંચ-સાત કૂવા અથવા તળાવોના પાણી મેળવીને લગ્નવિધી પૂરી થતી. ક્યાંક ક્યાંક તળાવ બનાવનારા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે દહેજનો પણ પ્રબંધ કરતા છે.

લગ્નસમારંભની સ્મૃતિમાં પણ તળાવ ઉપર સ્તંભ લગાડવામાં આવે છે. ઘણા સમય પછી જ્યારે તળાવની સફાઈ અને ખોદાણ ફરીથી કરે છે ત્યારે પણ એ પ્રસંગની યાદમાં સ્તંભ લગાડવાની પરંપરા હતી.

આજે તો મોટાં શહેરોની પરિભાષામાં વસ્તીનો હિસાબ કેન્દ્રમાં હોય છે પણ પહેલાંના વખતમાં મોટાં શહેર અથવા ગામની પરિભાષામાં એનાં તળાવોની ગણતરી થતી હતી. કેટલી વસ્તીનું શહેર કે ગામ છે એને બદલે એમ પૂછવામાં આવતું કે કેટલા તળાવોનું ગામ છે ? છત્તીસગઢમાં મોટાં ગામ માટે કહેવત છે કે ત્યાં “છૈ આગર છૈ કોરી” એટલે કે છ વીસું અને છ એટલે કે એકસો વીસ વત્તા છ અથવા એકસો છવ્વીસ તળાવ હોવા જોઈએ. આજના વિલાસપુર જિલ્લાના મલ્હાર ક્ષેત્રમાં જે ઈ.સ. પૂર્વે વસાવવામાં આવ્યું હતું, પૂરાં એકસો છવ્વીસ તળાવ છે. એ જ વિસ્તારમાં રતનપુર, ખરૌદી, રાયપુરના આરંગ અને બારા અને સરગુજા જિલ્લાના દીપાડીહ ગામમાં આજ આઠસોથી હજાર વરસ પછી પણ ક્યાંક એકસો જ્યારે કેટલેક ઠેકાણે પૂરાં એકસો છવ્વીસ તળાવ ગણી શકાય છે.

આ તળાવોના લાંબા આયુષ્યનું એક જ રહસ્ય હતું - મમત્વ. આ મારું છે, આ મારું છે, અમારું છે. આવી માન્યતા પછી સાર-સંભાળ જેવા શબ્દો નાના લાગવા માંડશે ભૂલ્લિયાના આઠેય અંગો પાણીમાં ડૂબી શકે એ એટલું પાણી તળાવમાં રાખવું એવાં ગીતો ગાનારી, આવી કામના કરવાનારી સ્ત્રીઓ છે તો એમની પાછળ એવો સમાજ પણ રહેલો છે. જે પોતાના કર્તવ્યથી આ અભિલાષાને પૂરી કરવાનું વાતાવરણ બનાવતો હતો. ઘરમેલ એટલે કે બધાં ઘરોના મેળથી તળાવનું કામ થતું હતું.

બધાનો મેળ તીર્થ છે. જે લોકો તીર્થ નથી જઈ શકતા તેઓ પોતાને ત્યાં તળાવ બનાવીને જ પુણ્ય મેળવી શકે છે. તળાવ બનાવનારા પુણ્યાત્મા છે, મહાત્મા છે જે કોઈ તળાવને બચાવે એમની પણ એટલી જ ઈજ્જત કરવામાં આવે છે. આ રીતે તળાવા એક તીર્થ છે. અહિયાં મેળાઓ ભરાય છે અને આ મેળાઓમાં આવવાનારા લોકો તળાવને પોતાની આંખોમાં અને મનમાં વસાવી લે છે.

તળાવ સમાજના દિલમાં રમી રહ્યું છે તો ક્યાંક ક્યાંક વળી એમના વનમાં પણ ઘણા બધા વનવાસી સમાજમાં ત્રાજવાં ત્રોફાવવામાં તળાવ વાવ પણ ત્રોફાવે છે ત્રોફાવવાની નિશાનીઓમાં પશુ, પક્ષી, ફૂલ વગેરેની સાથે સાથે સહરિયા સમાજમાં સીતા વાવડી અને સાધારણ વાવડીના ચિહ્નો પણ પ્રચલિત છે. સહરિયા શબરીને પોતાના પૂર્વજ માને છે. સીતાજી સાથે વિશેષ સંબંધ છે એટલા માટે સહરિયા પોતાની પિંડલીઓ ઉપર સીતા વાવડી ભાવપૂર્વક ત્રોફાવે છે.

સીતાવાવડીમાં એક મુખ્ય ચોરસ છે. અંદર મોજાંઓ છે. વચ્ચોવચ એક બિંદુ છે જે જીવનનું પ્રતીક છે. ચોરસની હારની બાજુ પગથિયાં છે અને ચારેય ખૂણા ઉપર ફૂલ છે અને ફૂલમાં છે અને ફૂલમાં છે જીવનની સુગંધ - આ બધી વાતો એક સરળ, સરસ રેખાચિત્રમાં ઉતારવી બહુ જ કઠણ છે. પરંતુ ત્રાજવા ત્રોફાવાનારા કલાકાર અને ત્રોફાવવા નારા સ્ત્રી-પુરુષોના મન તળાવ અને વાવડીમાં એટલાં રમમાણ રહે છે કે આઠ-દસ રેખાઓ અને આઠ-દસ બિંદુઓ આખાય દૃશ્યને તન પર સહેજમાં જ ઉઠાવ આપી દે છે. આ પ્રથા તમિલનાડુના દક્ષિણ આસ્કોટ જિલ્લાના 'કુંરાઉ' સમાજમાં પણ છે.

જેમના મનમાં, તનમાં તળાવ રહેલું છે તે તળાવને માત્ર પાણીના એક ખાડાની માફક ન જોઈ શકે. એમને માટે તળાવ એક જીવંત પરંપરા છે, પૂરો પરિવાર છે અને એના કંઈ કેટલાય સંબંધો છે કયા સમય કોને યાદ કરવાનું છે જેથી કરીને સમયે કોને યાદ કરવાનું છે જેથી કરીને તળાવ ટકી રહે એનું પણ એને પુરું ભાન છે.

જો સમયસર પાણી વરસે નહીં તો ક્યાં કોને વિનંતી કરવાની છે ? ઈન્દ્ર તો છે વર્ષાનો

દેવતા પાણ સીધેસીધો એમનો દરવાજો ખટખટાવવો કઠિન છે. કદાચ ઠીક પાણ ન થાય એમની દીકરી છે કાજલ. કાજલમાતા સુધી આ પ્રશ્ન જો પહોંચાડવામાં આવે તો તે પોતાના પિતાનું ધ્યાન આ તરફ બહુ જ સારી રીતે ખેંચી શકે. બોણી થઈ જાય અને એક પખવાડિયા સુધી વરસાદ ન વરસે તો પછી કાજલમાતાની પૂજા કરવામાં આવે છે. આખું ગામ કાજલમાતાની પાસે પાણીને માટે આજીજી કરે છે. પાણી આવે છે દક્ષિણ દિશામાંથી.

કાજલ માતા સુધી આપણા સંકટની વાત પહોંચાડીએ તો એ પોતાના પિતાનું ધ્યાન આ તરફ સારી રીતે ખેંચી શકશે. બોણી થઈ જાય અને એક પખવાડિયા સુધી વરસાદન આવે તો પછી કાજલ માતાની પૂજા થાય છે. આખું ગામગામની સીમા પાસેના વનમાં બનેલા તળાવ સુધી ગીત ગાતું એકઠું થાય છે પછી દક્ષિણ દિશા તરફ મો કરીને આખુ ગામ કાજલ માતા પાસે પાણીની યાચના કરે છે દક્ષિણ તરફથી જ વરસાદ આવે છે.

કાજલમાતાને પૂજતા પહેલાં પવન પરીક્ષા પાણ કરવામાં આવે છે. અષાઢ સુદ પૂનમના દિવસે તળાવ પર મેળો ભરાય છે અને વાયુની ગતિ તથા દિશાની પરખ કરીને વરસાદની ભવિષ્યવાણી કરવામાં આવે છે અને જો એ પ્રમાણે વરસાદ થઈ જાય તો બરાબર પાણ જો ન થાય તો પછી કાજલમાતાને જાણાવવામાં આવે છે.

તળાવ સંપૂર્ણ ભરાઈ જાય એ પાણ એક ઉત્સવ બની જાય છે. સમાજ માટે આથી મોટો કયો પ્રસંગ હોય કે જ્યારે ભુજ (કચ્છ)ના સૌથી મોટા તળાવ હમીરસરના ઘાટ પર મૂકેલી હાથીની એક મૂર્તિ તળાવ છલકાવાની સૂચક છે જ્યારે પાણી આ મૂર્તિને સ્પર્શ કરે છે ત્યારે આખાય શહેરને જાણ થઈ જાય છે અને આખું શહેર એ ઘાટ ઉપર ઉમટી પડે છે. ઓછા વરસાદવાળો પ્રદેશ આ ઘટનાને એક તહેવારના સ્વરૂપમાં ઉજવે છે. કચ્છના રાજા ઘાટ ઉપર પધારે છે અને આખાય શહેરની હાજરીમાં તળાવની પૂજા કરે છે. તેઓ તળાવને વધાવીને એના આશીર્વાદ લે ત્યારે એ વિધિ સંપન્ન ગણાય છે. તળાવનું પૂરેપૂરું ભરાઈ જવું એ કેવળ એક ઘટના નથી પાણ આનંદ છે, મંગળ પ્રસંગ છે, ઉત્સવ છે, મહોત્સવ છે તે રાજા અને પ્રજાને ઘાટ સુધી લઈ આવતો હતો (આઝાદી બાદ પાણ આ પરંપરા ચાલુ છે હાલ નગરપતિ તળાવને વધાવે છે).

આ દિવસોમાં દેવતા પાણ ઘાટ પર આવી પહોંચે છે. જળ ઝીલાણાંને દિવસે મંદિરની ચલ મૂર્તિ તળાવ સુધી લાવવામાં આવે છે અને પૂરેપૂરા શાણગાર સાથે અને ધામધૂમથી અને ઝૂલા ઝૂલવાની છે. અને ભગવાન પાણ તળાવના ઘાટ પર શ્રાવણના હિંચકાની મોજ માણે છે.

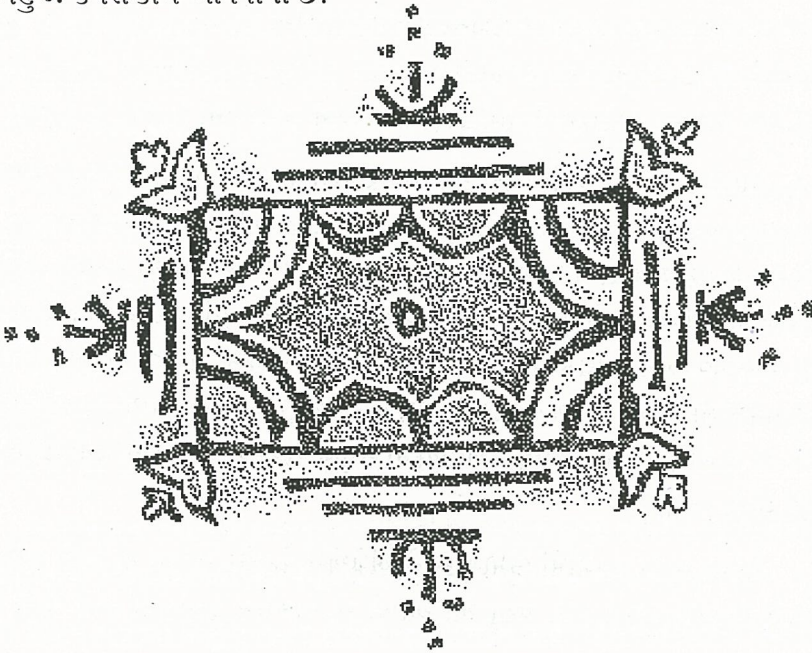
કોઈ પાણ તળાવ એકલું નથી. એ ભર્યા-ભાદર્યા પાણી પરિવારનું એક સભ્ય છે.

એમાં બધાયનું પાણી છે અને એનું પાણી બધામાં છે. આવી માન્યતા રાખવાવાળા ઓએ એક તળાવ સાચેસાચ આવું જ બનાવી દીધું હતું. જગન્નાથપુરી મંદિરની પાસે બિંદુસાગરમાં દેશ આપના દરેક જલસ્રોતનું નદીઓ અને સમુદ્રનું પાણી મેળવ્યું છે દૂર દૂરથી અલગ અલગ દિશાઓમાંથી પુરી આવવાનારા ભકતો પોતાની સાથે પોતાના વિસ્તારનું થોડુંક અમથું પાણી લઈ આવે છે અને બિંદુ સાગરમાં અર્પિત કરે છે.

દેશની એકતાની કસોટીના કાળે બિંદુસાગર (રાષ્ટ્રીય એકતાનો સાગર) બની શકે છે. બિંદુસાગર એક અને અખંડ ભારતનું પ્રતીક છે.

ભવિષ્યના ગર્ભમાં શું છુપાયેલું છે ? એ દર્શાવવું હંમેશાં મુશ્કેલ છે. પરંતુ આનો એક માપદંડ તળાવ પણ હતું. નવરાત્રિ બાદ જવારા વિસર્જન કરવામાં આવે છે. રાજસ્થાનમાં આ અવસર પર લોકો તળાવો ઉપર એકઠા થાય છે અને ત્યારે ભોપા એટલે કે પૂજારીજી વિસર્જન પછી તળાવમાં પાણીનું સ્તર જોઈને આવતા સમયની ભવિષ્યવાણી કરે છે. ચોમાસું ત્યાં સુધીમાં વીતી ચૂક્યું હોય છે. તળાવમાં જોટલું પાણી આવવાનું હતું તે આવી ગયું છે. હવેની આ સ્થિતિ પર આધાર રાખે છે. આવવાવાળા સમયની પરિસ્થિતિ.

આજે આ પ્રથા ખતમ થઈ ગઈ છે. તળાવનું જલસ્તર જોઈને આવતા સમયની ભવિષ્યવાણી કરવાની થાય તો કેટલાંય તળાવો પર ઉભેલા ભોપા લગભગ તો એમ જ કહો કે બહુ જ કપરો કાળ આવવાનો છે.

આજે પણ ખરાં છે

તળાવ

ખરેખર સમય બહુ જ ખરાબ આવી ગયો હતો. ભોપા જે હોત તો ચોક્કસ બતાવતે કે તળાવોને માટે ખરાબ સમય આવી ગયો હતો. જે જે કોઈ સરસ પરંપરાઓ, માન્યતાઓ તળાવ બનાવતી હતી તે જ સૂકાવા લાગી હતી.

અંતર છે તો સાવ સામાન્ય શબ્દ. પરંતુ રાજ્ય અને સમાજની વચ્ચે આ શબ્દના આવવાથી સમાજનું દુઃખ કેટલું બધું વધી જાય છે એનો કોઈ જ હિસાબ નથી. પછી તો આ અંતર એક તળાવનું માત્ર ન રહેતાં સાત સમંદર પારનું થઈ જાય તો પછી પૂછવું જ શું ?

અંગ્રેજો સાત સમંદર પારથી આવ્યા હતા અને પોતાના સમાજનો અનુભવ લઈને આવ્યા હતા. ત્યાં વર્ગો ઉપર ટકેલો સમાજ હતો, જેમાં સ્વામી અને દાસનો સંબંધ હતો. ત્યાં રાજ્ય જ નિર્ણય કરતું હતું કે સમાજનું હિતશા છે અહિંયા જાતિનો સમાજ હતો. રાજ જરૂર હતા પણ રાજ અને પ્રજાના સંબંધો અંગ્રેજોના પોતાના અનુભવ કરતાં એકદમ ભિન્ન હતા. અહિંયા તો સમાજ પોતાનું હિત સ્વયં નક્કી કરતો હતો અને તે પ્રમાણે પોતાની શક્તિથી પોતાના સંયોજનથી પૂર્ણ કરતો હતો. અને રાજ એમાં સહાયક થતો હતો.

પાણીનો પ્રબંધ, એની ચિંતા આપણા સમાજના કર્તવ્ય બોધના વિશાળ સાગરની એક બુંદ બરાબર હતી. સાગર અને બુંદ એકબીજા સાથે અભિન્નપણે જોડાયેલાં હતાં. બુંદ જે અલગ થઈ જાય તો ન સાગર બને ન બુંદ બચે. સાત સમંદર પારથી આવેલા અંગ્રેજોને સમાજના કર્તવ્યબોધનો ન તો વિશાળ સાગર દેખાયો ન તો એની બુંદ. એમણે પોતાને ત્યાં ના અનુભવ અને તાલિમના આધાર ઉપર અહીંના રાજમાં તળાવ અંગેના આધારો-દસ્તાવેજો શોધવાની કોશિશ જરૂર કરી. પણ એવા રેકોર્ડ રાજમાં રાખવામાં આવતા નહોતા. એટલા માટે એમણે માની લીધું કે અહીંયાં તો સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા એમણે કરવાની છે અહીં તો કંઈ છે જ નહીં.

૭૬
આજ ભી ખરે હે
તાલાબ

દેશના અનેક ભાગોમાં ભ્રમણ કરીને અંગ્રેજોએ કેટલીક અથવા તો સારા પ્રમાણમાં માહિતી જરૂર એકત્ર કરી. પરંતુ આ આખો એ અભ્યાસ કુતુહલથી જરા પણ વિશેષ

નહોતો એમાં કર્તવ્યના સાગર અને એની બુંદોને સાવ જ અલગ અલગ કરી દીધાં.

ઉત્કર્ષનો દોર ભલેને વીતી ગયો હતો પણ અંગ્રેજોના આગમન પછી પણ પતનનો દોર પ્રારંભ નહોતો થયો. ઓગણીસમી સદીના અંત અને વીસમી સદીના આરંભ સુધી અંગ્રેજો અહીંયા ભટકતાં-ભટકતાં જે કાંઈ જોઈ રહ્યા હતા, લખી રહ્યા હતા, જે ગેઝટિયર બનાવી રહ્યા હતા, એમાં કેટલીક જગ્યાઓ ઉપર નાના જ નહીં, મોટાં - મોટાં તળાવો ઉપર ચાલતાં કામોનો ઉલ્લેખ મળે છે.

છત્તીસગઢના દુર્ગ અને રાજનાંદ ગાંવ જેવા ક્ષેત્રોમાં ૧૮૦૭ સુધી પણ ઘણાં બધાં મોટાં તળાવો બની રહ્યાં હતાં. એમાં 'તાંદુલા' નામનું તળાવ અગિયાર વર્ષ સુધી સતત ચાલેલા કામ પછી બનીને બસ હજી તો તૈયાર થયું હતું, જેની સિંચાઈ માટેની નાલીની લંબાઈ ૫૧૩ માઈલ હતી.

સમાજને ટકાવી રાખવા માટે જે નાયક આવાં સઘણાં કામ કરતો હતો એમનામાંથી કોઈકના પણ મનમાં સમાજને ડગાવવા હલાવવાવાળી નવી વ્યવસ્થા કેવી રીતે સ્થાપવાની શકે? એમના તરફથી અંગ્રેજોને આહવાન પણ મળ્યાં. સાંસી, ભીલ જેવી સ્વાભિમાની જાતિઓને આવા ટકરાવને કારણે અંગ્રેજો રાજે ઠગ અને અપરાધી પણ કહી. જ્યારે હવે બધું જ કામ અંગ્રેજોએ જ કરવાનું હતું તો એમના પહેલાંની આખી યે વ્યવસ્થા તૂટવી જરૂરી હતી. એ ઢાંચાને ગણકારવો નહીં, એની ઉપેક્ષા કરવી એ બધું કંઈ વિચારીને કરેલું કુટિલ ષડયંત્ર તો નહોતું. એ તો આ નવી દ્રષ્ટિનું સહજ પરિણામ હતું અને દુભાગ્યે આ દ્રષ્ટિ આપણા સમાજના એ લોકોને ગમી ગઈ હતી જેઓ સંપૂર્ણ મનથી અંગ્રેજોનો વિરોધ કરી રહ્યા હતા અને દેશને આઝાદ કરવા માટે લડી રહ્યા હતા.

પાછલા સમયના કુશળ અને ટેવાયેલા હાથોને હવે અકુશળ કારીગર અને મજૂરમાં બદલાવી નાખ્યા હતા. એવા ઘણાબધા લોકો જે ગુણીજન માનવમાં આવેલા માણસોની સૂચિમાં હતા, તેઓ બધા હવે અભાગ, અસભ્ય, બિનતાલીમી મનાવા લાગ્યા હતા. એ નવું રાજ અને તેના પ્રકાશને કારણે ચમકેલી નવી સામાજિક સંસ્થાઓ, નવાં આંદોલનો પણ પોતાનાં જ નાયકોનાં શિક્ષણ-પ્રશિક્ષણમાં અંગ્રેજોથી પણ આગળ વધી ગયા હતા. આઝાદી પછીની સરકારો, સામાજિક સંસ્થાઓ અને મોટાભાગનાં આંદોલનોમાં પણ આની આ જ શરમજનક પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહી છે.

એ ગુણવાન સમાજના હાથમાંથી પાણીની આખીય વ્યવસ્થા કેવી રીતે ઝૂંટવી લેવામાં આવી એની એક ઝલક ત્યારના મૈસૂર રાજ્યની ઝાંખી કરવાથી મળે છે.

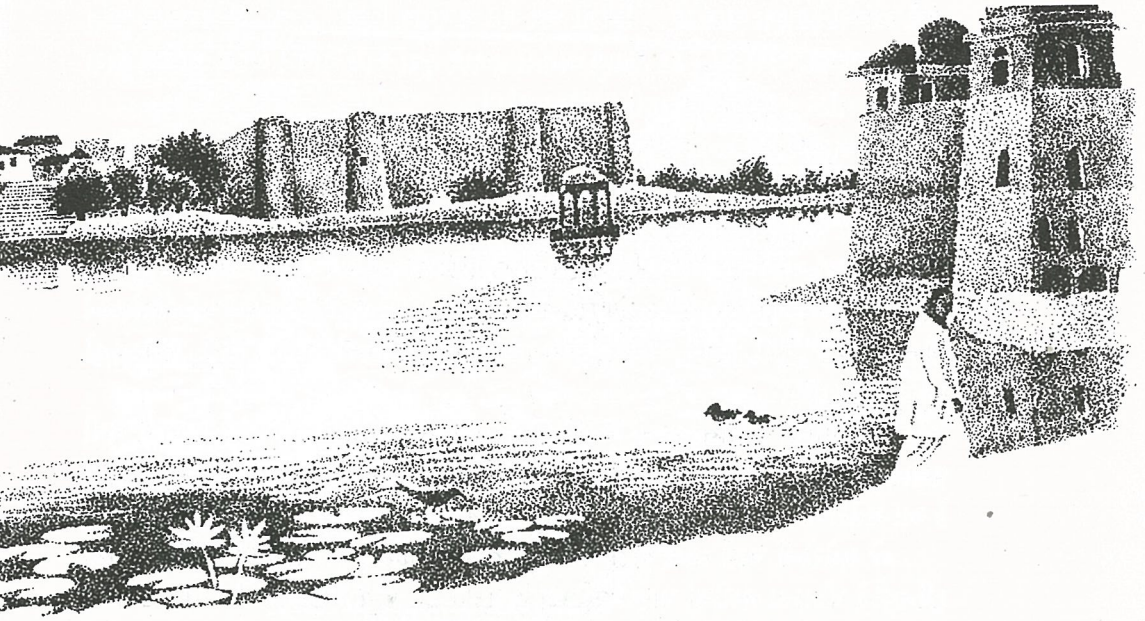
સને ૧૮૦૦માં મૈસૂરનું રાજ્ય દીવાન પૂર્ણેયા જોતા હતા. એ વખતે આખા રાજ્યમાં

આશા કેવી રીતે રાખી શકાય ?

મૈસૂરના ૩૯૦૦૦ તળાવોની દુર્દશાનો કિસ્સો બહુ લાંબો છે પી. ડબલ્યુ. ડી. થી કામ ન ચાલ્યું એટલે પછી પહેલી વાર સિંચાઈ વિભાગ બન્યો. એને તળાવ સોંપવામાં આવ્યાં. એ લોકો પાણ કાંઈ ન કરી શક્યા એટલે વળી પી. ડબલ્યુ. ડી. નેપાછાં સોંપાયાં. વિભાગોની આવી અદલાબદલી વચ્ચે તળાવોમાંથી મળતું મહેસૂલ અંગ્રેજો વધારતા જ ગયા. જ્યારે સાર-સંભાળની રકમ ઓછી કરતા ગયા. અંગ્રેજો આ કામને માટે દાન પાણ માંગવા માંડ્યા જે આગળ જતાં ફરજિયાત વસૂલાત સુધી પહોંચી ગયું.

આ બાજુ દિલ્હીનો કિસ્સો તો એથી પાણ કરૂણ છે. તળાવો માટે દિલ્હી દુર્દશાની નવી રાજધાની બની રહી હતી. અંગ્રેજોના આવ્યા પહેલાં સુધી અહીંયા ૩૫૦૦૦ તળાવ હતાં. આને પાણ મહેસૂલના લાભ-હાનીના ત્રાજવાં પર તોળવામાં આવ્યું અને કમાણી ન કરી શકવા વાળાં તળાવ રાજના વિભાગમાંથી બહાર ફેંકી દીધા. એ અરસામાં દિલ્હીમાં નળ લાગી રહ્યા હતાં. એના વિરોધની એ સૂરીલી અને નાજુક અવાજ સન ૧૯૦૦ની આસપાસ લગ્નના એ જ દિવસોમાં દિલ્હીમાં નળ લાગવા માંડ્યા હતા. તેના વિરોધનો એક હલકો એવો સુરીલો અવાજ સન ૧૯૦૦ની આસપાસ વિવાહોના અવસર ઉપર ગાવામાં આવતી “ફટાણાં” વિવાહ ગીતોમાં જોવા મળે છે. જન જ્યારે પંગતમાં જમવા બેસે છે

૩૮૦૦૦ હજાર તળાવો હતાં. એવું કહેવાતું હતું કે ત્યાં કોઈ પણ ડુંગરની ટોચ ઉપર એક બુંદ પણ પાણી પડે તો અડધું આ તરફ અને અડધું બીજી તરફ વહે તો બંને બાજુ એના સંગ્રહ માટેનાં તળાવો ત્યાં મોજૂદ હતાં. સમાજ ઉપરાંત રાજ પણ આવા ઉમદા તળાવોની દેખરેખ માટે હર સાલ કેટલાક લાખ રૂપિયા વાપરતું હતું.

રાજ્ય બદલ્યું. - અંગ્રેજો આવ્યા. સૌથી પહેલાં તો એમણે આવીને આ 'ફિઝૂલ ખર્ચી' ને રોકી અને સન ૧૮૩૧માં રાજ્ય તરફથી તળાવોને માટે આપવામાં આવતી રકમને કાપીને એકદમ અડધી કરી નાંખી. પછીના બત્રીસ વર્ષ સુધી નવા રાજ્યની કંજૂસાઈને સમાજ પોતાની ઉદારતાથી ઢાંકી રહ્યો હતો. તળાવો લોકોનાં હતાં. તો રાજ્ય તરફથી મળવાનારી રકમ ઓછી થવાથી ક્યાંક ક્યાંક તો બંધ પણ થઈ પછી પણ સમાજ તળાવોની કાળજી લઈ રહ્યો હતો. વર્ષો પૂરાણી પરંપરા આમ જ કાંઈ નષ્ટ ન થઈ જાય. પછીના બત્રીસ વર્ષ બાદ એટલે કે સને ૧૮૬૩માં ત્યાં પહેલી વાર પી. ડબલ્યુ. ડી. ખાતું બન્યું અને બધાંય તળાવ લોકોની પાસેથી ઝૂંટવીને પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધાં.

પ્રતિષ્ઠા તો પહેલેથી જ લઈ લીધી હતી. પછીથી ધન અને સાધન પણ છીનવી લીધાં અને હવે સ્વામિત્વ પણ ઝૂંટવી લીધું. સન્માન, સુવિધા, અને સ્વામિત્વ વિના સમાજ લાયક બની ગયો હતો. આવી પરિસ્થિતિમાં એમની પાસે માત્ર પોતાના કર્તવ્ય નિભાવવાની

ત્યારે સ્ત્રીઓ ફટાણા ગાય છે “ફિરંગી નલ મત લગવાય દિયો” જેવાં ગીતો ગાતી પરંતુ નળ તો લાગતા ગયા અને ઠેક ઠેકાણે બનતા તળાવ કૂવા અને વાવને બદલે અંગ્રેજો દ્વારા નિયંત્રિત વૉટર વર્ક્સ દ્વારા પાણી આવવા માંડ્યું.

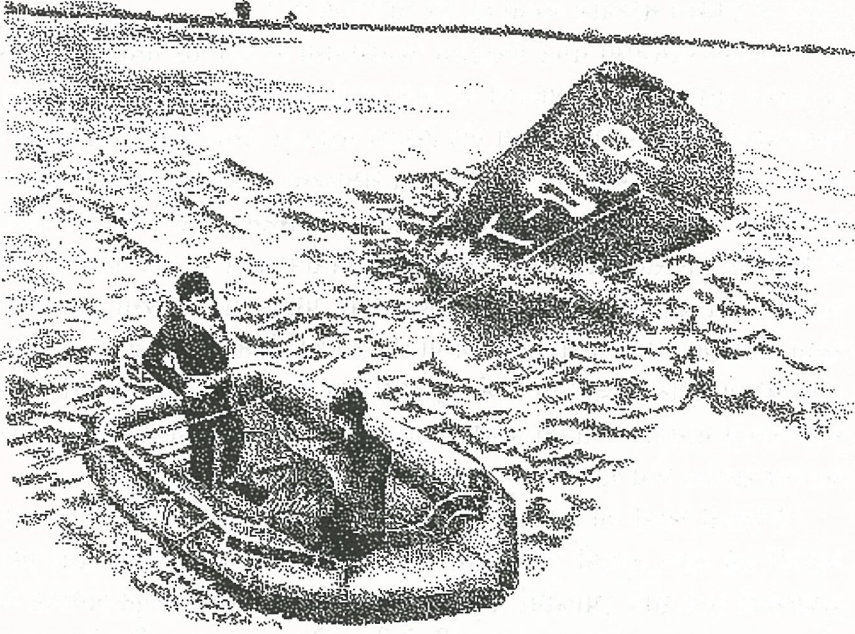
પહેલાં બધાં મોટાં શહેરોમાં અને પછી ધીરે ધીરે નાનાં શહેરોમાં પણ આનું આજ્ઞ સ્વપ્ન સાકાર થવા લાગ્યું. પણ ફક્ત પાઈપ બિછાવવાથી અને નળની ટોટી લગાવી માત્રથી પાણી નથી આવતું. આ વાત એ સમયે તો નહીં પણ આઝાદીના કેટલાક કાળ પછી ધીરે ધીરે સંમજમાં આવવા લાગી હતી. સન ૧૯૭૦ પછી તો આ ભયંકર સપનામાંથી બદલાવા લાગી હતી. ત્યાં સુધીમાં તો કેટલાંય શહેરોનાં તળાવો માટી ભરાઈને ખતમ થઈ ગયાં અને એની ઉપર નવી નવી બજાર, રમતગમતનાં મેદાનો અને નવી વસાહતો સ્થપાઈ ચૂકી હતી.

પણ પાણી પોતાનો રસ્તો નથી ભૂલતું. તળાવો પૂરીને બનાવવામાં આવેલી નવી વસાહતોમાં ચોમાસાના દિવસોમાં પાણી ભરાઈ જાય છે અને પછી ચોમાસુ વીત્યું ન વીત્યું કે આ શહેરોમાં જળ સંકટના વાદળો ઘેરાવા લાગે છે.

જે શહેરોની પાસે હાલ થોડા પૈસા છે, થોડી તાકાત છે તેઓ બીજા કોઈકનું પાણી છીનવીને પોતાના નળોમાં પાણી વહેવડાવી શક્યા છે, પણ બાકી સૌની હાલત હરસાલ બગડતી જાય છે. કેટલાંય શહેરોના કલેક્ટર ફેબ્રુઆરી માસમાં આસપાસના ગામોના મોટાં તળાવોનું પાણી સિંચાઈના વપરાશમાંથી બંધ કરીને શહેરોને માટે સુરક્ષિત કરી નાંખે છે.

શહેરોને પાણી જોઈએ છીએ પણ પાણી દેવાનારાં તળાવો નથી જોઈતાં. ત્યારે તો પાણી ટ્યુબવેલમાંથી જ મળી શકે પણ એના માટે વીજળી, ડીઝલની સાથે સાથે એ શહેર ના તળિયામાં પાણી તો જોઈએ ને ? મદ્રાસ જેવાં કેટલાંય શહેરોનો દુઃખદ અનુભવ એ જ બતાવે છે કે સતત નીચે ઉતરી રહેલું જલસ્તર કેવળ પૈસા અને સત્તાના બળ ઉપર પણ અટકાવી નથી શકાતું. કેટલાંય શહેરોએ દૂર દૂર વહેતી કોઈ નદીનું પાણી ઉપાડીને લાવવાની બેહદ ખર્ચાલી અવ્યવહારીક પદ્ધતિ અપનાવી છે અને આવી નગરપાલિકા ઉપર કરોડો રૂપિયાનાં વીજળીના બિલ પણ ચડી ગયેલાં છે.

ઈંદોર શહેરનું આવું જ ઉદાહરણ આંખો ખોલનારું છે. દૂર વહેતી નર્મદાનું પાણી અહિંયા લાવવામાં આવ્યું હતું. યોજનાનું પહેલું પગથિયું નાનું પડ્યું એટલે એકી અવાજે બીજા સોપાનની માંગ ઉઠી, અને સન ૧૯૯૩મા ત્રીજા સોપાન માટે આંદોલન ચાલ્યું. આમાં કોંગ્રેસ, ભારતીય જનતા પાર્ટી, સામ્યવાદી દળો. ઉપરાંત શહેરના પહેલવાન શ્રી અનોખીલાલ પણ એક જ જગ્યાએ, એક પગ પર સતત ચોત્રીસ દિવસ સુધી ઊભા રહીને ‘સત્યાગ્રહ’ કરી ચૂક્યા છે હજુ થોડા સમય પહેલાં આ ઈન્દોર શહેરમાં બિલાવલી જેવું તળાવ હતું. જેમાં ફલાઈંગ ક્લબનું એક વિમાન તૂટી પડ્યું ત્યારે નૌકાદળની ગોતાખોર ટુકડીને ઉતારવામાં આવી હતી, પણ તેઓ એ રૂબેલા જહાજને સહેલાઈથી શોધી નહોતા શક્યાં. આજે તો એ જ બિલાવલી એક મોટું સૂકું મેદાન છે અને એમાં ફલાઈંગ ક્લબના વિમાનો ઉડાડી શકાય છે.

ઈંદોરની પાસે આવેલા દેવાસ શહેરનો કિસ્સો તો એથી પણ વિચિત્ર છે. છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષોમાં અહીંનાં નાનાં-મોટાં સઘળાં તળાવો પૂરી દેવામાં આવ્યાં અને એના ઉપર મકાન-કારખાનાં બનાવી દેવામાં આવ્યાં. પણ પછી 'સમજ' પડી કે શહેરને પાણી દેનારો કોઈ સ્ત્રોત તો બચ્યો નથી, શહેર ખાલી થવા સુધીની ખબરો છપાવા લાગી હતી. શહેર માટે પાણી તો લાવવાનું હતું પણ ક્યાંથી લાવવું ? દેવાસનાં તળાવો-કૂવાઓને બદલે રેલ્વે સ્ટેશન ઉપર દસ દિવસ સુધી યુદ્ધના ધોરણે રાત-દિવસ કામ ચાલતું રહ્યું.

૨૫ એપ્રિલ ૧૯૮૦ના દિવસે ઈંદોરથી પચાસ ટેંકર પાણી લઈને રેલગાડી દેવાસ આવી. સ્થાનીય પ્રધાનશ્રીની હાજરીમાં વાજતેગાજતે પાણીની રેલનું સ્વાગત થયું. યોજનાનું મંત્રીશ્રીએ ઈંદોર સ્ટેશનથી આવેલી નર્મદાનું પાણી પીને ઉદ્ઘાટન કર્યું. સંકટના સમયમાં આ પહેલાં પણ ગુજરાત, તમિલનાડુનાં કેટલાંક શહેરોમાં રેલગાડીથી પાણી પહોંચતું કરાયું છે. પણ દેવાસમાં તો હવે સવાર પડે ને પાણીની રેલ આવે છે, પાણીને પંપ મારફતે ટાંકીઓમાં ચડાવવામાં આવે છે. ત્યાર પછી શહેરને પાણી મળી શકે છે.

રેલગાડીનું ભાડું જ રોજનું રૂા. ચાલીસ હજાર ચડે છે. ટાંકીઓમાં પાણી ચડાવવાનો વીજળીનો ખર્ચ તો અલગ, અને ઈંદોરથી મળતા પાણીની કિંમત અલગ. આ બધો ય હિસાબ જો કરવામાં આવે તો આ પાણી દૂધના ભાવે પડવાનું. પણ અત્યારે તો મધ્યપ્રદેશ સરકાર, કેન્દ્ર સરકાર પાસેથી રેલગાડીનું ભાડું માફ કરાવી રહી છે. દિલ્હીને માટે દૂર એવી ગંગાનું પાણી ઉઠાવીને લાવવાવાળી કેન્દ્ર સરકાર અત્યારે મધ્યપ્રદેશ તરફ ઉદાર રહ્યું છે શ્રી મનમોહનસિંહની નવી ઉદારીકરણની નીતિ રેલ અને વિજળીની કિંમત ચૂકવવાને માટે

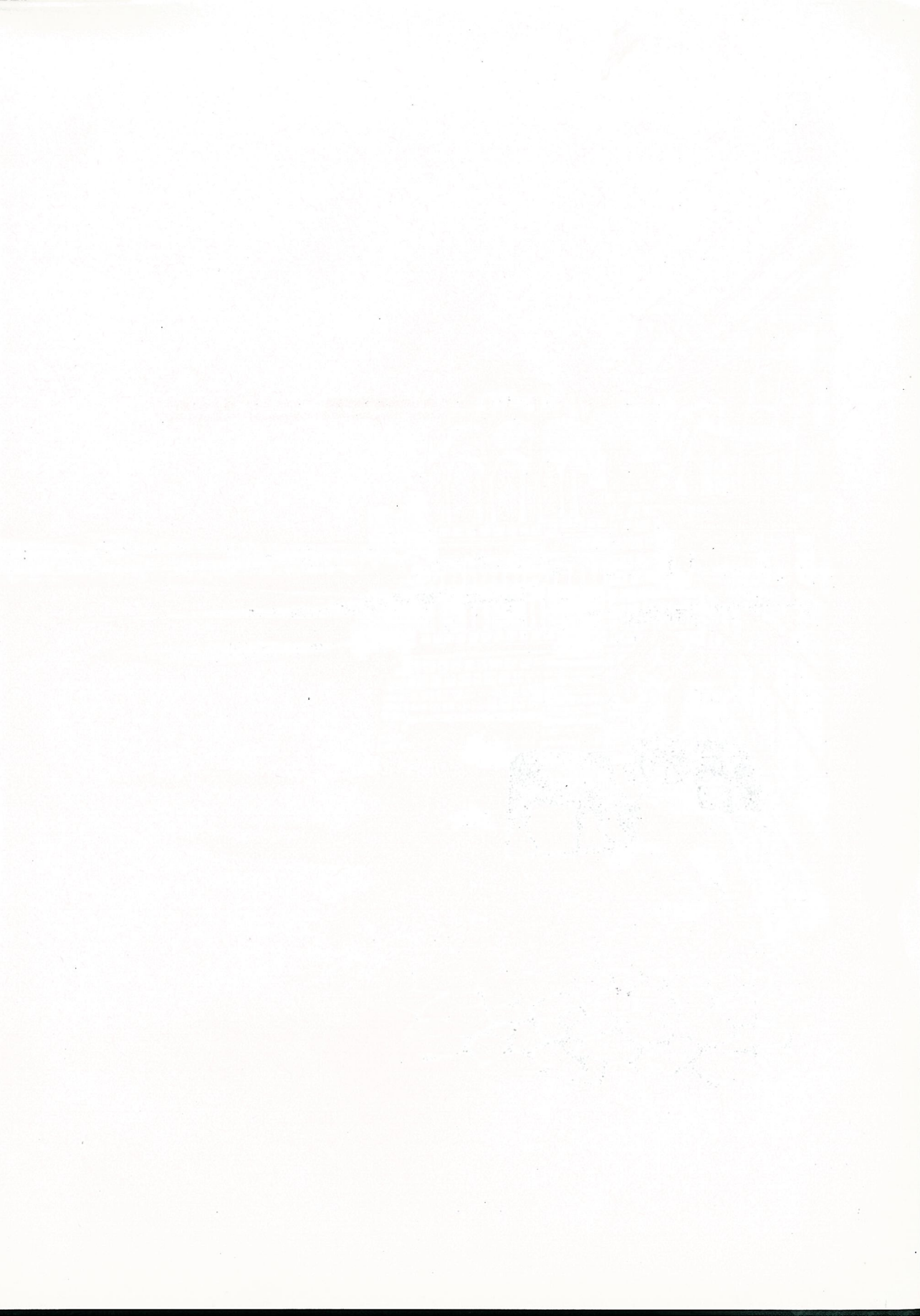
કહી દે તો દેવાસને નરકવાસ બનતાં શી વાર લાગવાની છે ?

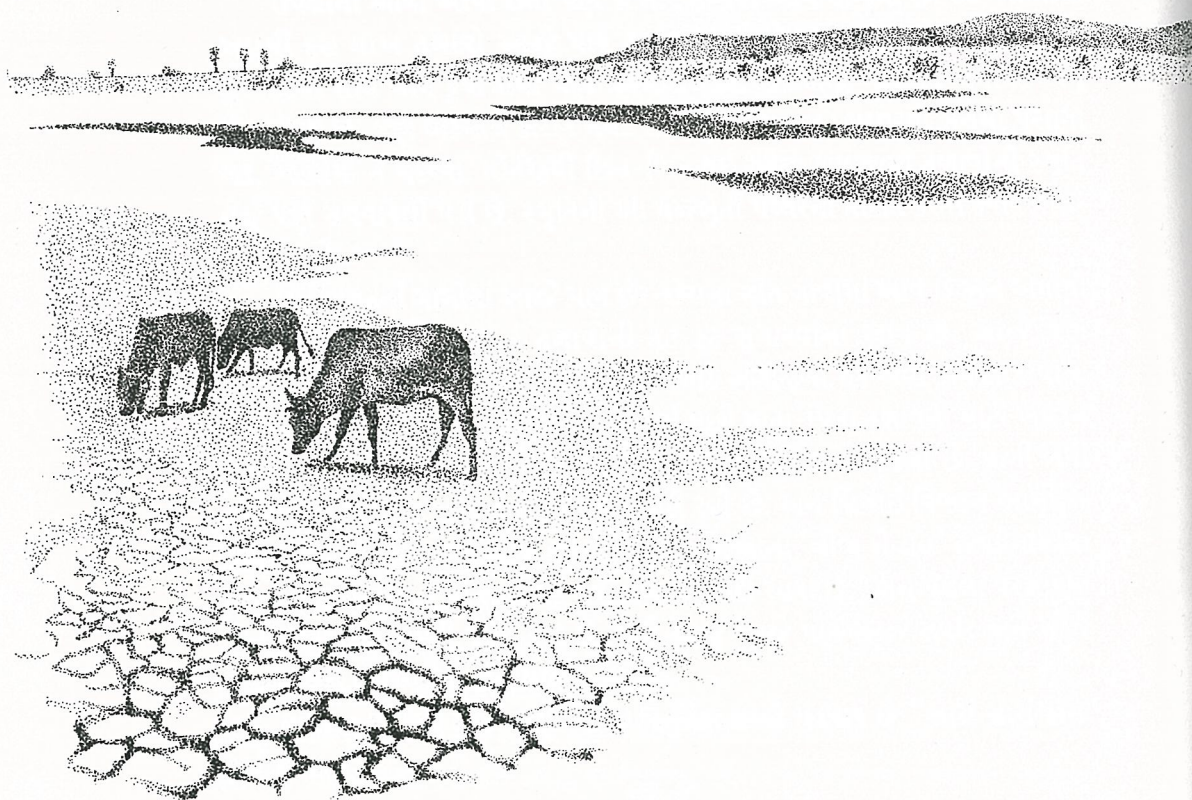
પાણીના મામલામાં નપટ બેવકૂફીનાં ઉદાહરણોનો તો કોઈ પાર નથી. મધ્યપ્રદેશના જ સાગર શહેરને જુઓ. આજથી લગભગ છસો વર્ષ પહેલાં લાખા વાણજરા દ્વારા બનાવવામાં આવેલા સાગર નામના એક વિશાળ સરોવરને કિનારે વસેલા આ શહેરનું જ સાગર પડી ગયું હતું. આજે તો અહીંયાં નૂતન સમાજની ચાર મોટી પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થાઓ આવેલી છે. પોલીસ તાલિમ કેન્દ્ર છે, સેનાની મહાર રેજિમેન્ટનું મુખ્યાલય છે, નગરપાલિકા છે અને સર હરિસિંહ ગૌરના નામ ઉપર બનેલું વિધવિદ્યાલય છે એક વાણજરો અહીં આવ્યો અને વિશાળ સરોવર બનાવીને ચાલ્યો ગયો. પરંતુ નવા સમાજની ચાર સાધન-સંપન્ન સંસ્થાઓ આ સાગરની દેખભાળ પાળ ન કરી શકી ! આ એ જ સાગર સરોવર છે જેની પર અગિયાર જેટલા શોધ નિબંધ પૂરા થઈ ગયા છે. ડીગ્રીઓ વહેચાઈ ચૂકી છે પરંતુ એક અભાગ માનવામાં આવતા વાણજરા દ્વારા બનેલા સાગરને ભાગેલો-ગાણેલો મનાતો આ ભદ્ર સમાજ એને બચાવી પાળ નથી શકતો.

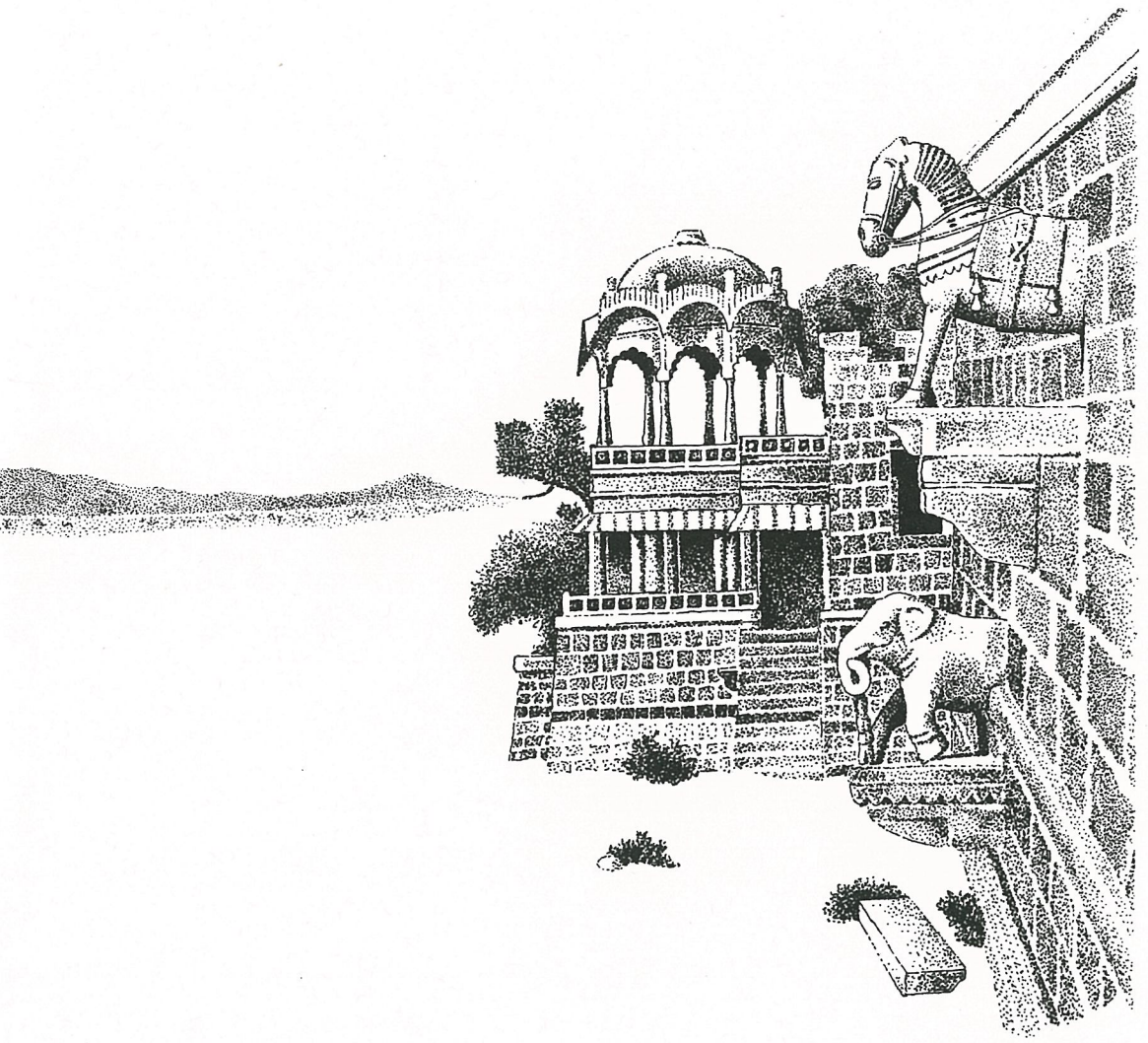
ઉપેક્ષાની આવી આંધી છતાં પાણ કેટલાંયે તળાવો આમ ઊભેલાં છે. દેશ આખામાં આઠથી દસ લાખ તળાવો આજે પાણ ભરાઈ રહ્યાં છે અને વરુણ દેવતાનો પ્રસાદ સુપાત્રોની સાથે સાથે કુપાત્રોમાં પાણ વહેંચાઈ રહ્યો છે. એની મજબૂત બનાવટ એનું એક કારણ છે, પાણ એકમાત્ર કારણ નથી. તેથી જ તો મજબૂત પથ્થરથી બનેલા પુરાણા ગઢ, ખંરોમાં ન બદલ્યા. ચોતરફથી છિન્ન-ભિન્ન થઈ ગયેલા સમાજમાં તળાવોની સ્મૃતિ હતુ પાણ સચવાયેલી પડી છે. સ્મૃતિની આ મજબૂતી પથ્થરની તાકાત કરતાં કયાંય વધારે મજબૂત છે.

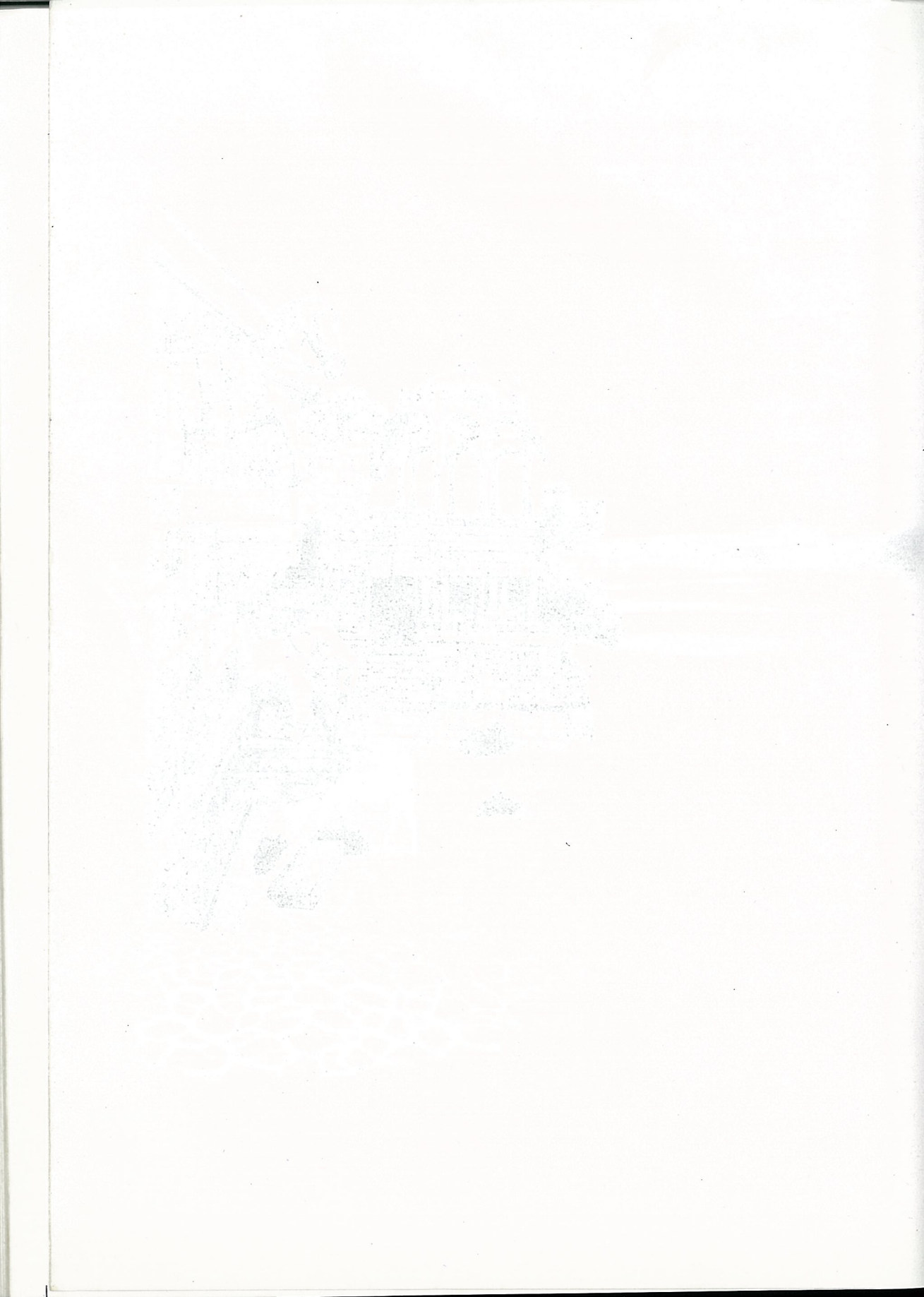
છત્તીસગઢનાં ગામોમાં આજે પાણ છેર-છેરાનાં ગીત ગાવામાં આવે છે અને એમાંથી મળતા અનાજમાંથી ગામનાં તળાવોની તૂટ-ફૂટ સુધારવામાં આવે છે. આજે પાણ બુંદેલખંડમાં કજલિયાનાં ગીતોમાં એનાં આઠે આઠ અંગો ડૂબી શકે એવી કામના કરવામાં આવે છે. હરિયાણાના નારનૌલમાં જાતે ઉતાર્યા પછી માતા-પિતા તળાવની માટી ખોદીને પાણ પર ચઢાવે છે. આવાં બધાં તળાવોને કારણે કેટલાંયે શહેરો ટકેલાં છે. ઘણી બધી નગરપાલિકાઓ આ બધાં તળાવોને કારણે ટકી રહી છે. અને સિંચાઈ વિભાગ આની જ તાકાત પર ખેતરોને પાણી આપી શકે છે. અલવર જિલ્લાના ‘બીજ કી ડાહ’ જેવાં ગામોમાં આજ પાણ સાગરોના એ જ નાયક નવાં તળાવો ખોદી રહ્યા છે, અને પહેલા વરસાદમાં એની ઉપર રાત આખી પહેરો ભરે છે. પેલી બાજુ આજે પાણ સૂરજ સવાર અને સાંજ ઘડસીસરમાં મન ભરીને સોનું પાથરી જાય છે.

ઘણાના કામોમાં આજે પાણ એ જ જાણીતા શબ્દો પડયા છે “સારાં સારાં કામો કર્યા કરવાનાં”

પાણી આપણું જીવન છે, જ્યાં પાણીનો સંગ્રહ ત્યાં સંસ્કૃતિનો ઉદય.

વરસાદ પડે છે, નદી-નાળા ઉભરાય છે, પાણી સમુદ્રમાં વહી જાય છે. જમીનમાં ખૂબ જ ઓછા રું સંઘરાય છે. વરસભર ચાલે એટલું પાણી બધે નથી સંઘરાતું.

આ માટે આપણા પૂર્વજો દૂરદેશી હતા. મોટા પ્રમાણમાં તળાવો બાંધ્યા, પછી ભલે રાજા હોય કે પ્રજા હોય કે સાધુ-સંતો હોય, જ્યાં ગામ ત્યાં તાળાવ. પૂરું વર્ષ ચાલે એટલો જલ સંગ્રહ થતો. એમના પ્રત્યે એમને ઈશ્વર જેટલો જ લગાવ હતો, એનો રખરખાવ થતો એની શુદ્ધતા-પવિત્રતા અને વિતરણનું પણ એટલું જ ધ્યાન રખાતું. તળાવોની ઉત્તમ પરંપરાઓ દેશમાં વર્ષો સુધી હતી.

૧૮મી અને ૧૯મી સદીથી આપણે તળાવોની ઉપેક્ષા કરતા ગયા એને લીધે બારમાસી, સુંદર, રળીયામણા તળાવો નષ્ટ થયા.

આજે પાણી જીવનપરણોનો પ્રશ્ન બની ગયો છે. કુદરતી મળતું પાણી અને પાણી વિશે જાગૃતિ, એના પ્રત્યે આત્મીયતા અને એના સંગ્રહ વિશે આપણે ફરીથી વિચાર કરવો જોઈએ.